

ПРОБОЄМ

місячний юльпур

ЛІСТ

Зміст:

Н. Калина: **	609	Ніна Ремезова: Відродження пі- сні	636
В. Колодій: Спогад	609	Олекса Парадіський: Велик- день у старому Харкові	638
М. Орест: **	609	Л. Маслов: Як Москва нищила українську архітектуру	642
Герась Соколенко: Осінь	610	Л. Маслов: З волинських архі- тектурних пам'ятників	645
Іван Савчур: Вечір	610	Іван Михалевський: Микола Лисенко в столиці Покуття	648
Р. М. Рільке: **	610	Володимир Мінайленко: Шля- хами тернистими	653
О. Тарасюк: *	610	О. Василько: Занепад укр. дра- матургії при советах	659
Євген Плужник: *	611	В. Георгієвський: Кам'янець- Подільський археологічний музей	662
Герась Соколенко: Сніг	611	Ап. Трембовецький: Навчання М. Коцюбинського у м. Бару	663
М. Орест: *	611	М. С. Українська музика перед М. Лисенком	664
М. Давтендей: *	611	Літературній україністичні ма- теріали по газетах	665
О. Л.: Хліб	612	Решенії	667
Р. М. Рільке: *	613	Хроніка	668
Прінц Наріхіра: Туга	613	Доповнення	672
Гомонорі: Постійність у вміні	613		
Йокамош: Туга за рідним краєм	613		
Невідомої Авторки: Ревнощі	613		
Атсутада: *	613		
Хитомаро: Журавлі	613		
Лось Петро: За вірну любов	614		
Борис М.: Сирота	616		
Наталена Королева: Монастир едов	619		
Марко Лагова: Прокляття боль- шевиаму	628		

ЛИСТОПАД

РІЧНИК IX.

ПРАГА

1942

ЦІНА 1—RM

КНИЖКА 11 (112)

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція Колегія, під проводом Д-ра Степана Росохи. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100.— К на рік, на чверть року 25.— К. — В Німеччині річно 12.— RM, четвертьрічно 3.— RM, за границею 150.— K, або їхня рівновартість. — Число конту Поштової Шадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postcheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ген. Губернії: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 „Nastup“ Zeitschrift in Prag.

„PROVOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII, Haylskova 8. — Novinová sázba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545-III a 1939. — Dohledací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Praha II, Havlíčkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andreesky vd., Praha XII, Bělehradská tř. 10.

Всієж питання й матеріали просимо слати на адресу:
„PROVOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

Н. КАЛИНА

Важкими кроками ішої перед тобою. —
Сліди двох ніг — великі чорні плями. —
На плечах клунок ніс з бідою і нудьгою
а у душі кривавилися рані.

На небі блискавкою блискавиця
й враз захотілось спітись до безтями!
То старість сива, старість сироліця
волочиться хрестом поміж полями.

Наперекір прозорій днині
видніє неба чорний прорізок.
Є тільки очі сірі-сині
і ясні квіти синіх пролісок.

Привітом теплим золотиться
й чарув легко вій втомлені.
Це ж золотої колісниці
блістять у сонці ясні проміні!

В. КОЛОДІЙ

Спогад

Село, ріка і верби кучеряві,
в саду троянди білі розцвілися:
блакить очей задумано-ласкаючих
в моєму серці внову, як колись.

Літа, літа! А образ твій коханий
в моєму серці досі ще живе, —
чи не тому, що біль і давні рани
відкрило знову чуття мое нове?

Bo все не так... Я вас вже не поверну,
мої літа! І серце защемить:
стежки життя моєго укралися терном, —
я так не міг удруге полюbitь.

I ось тепер, як вечір васинів,
а гомін дня важкого не затих,
я жду тебе, і серце млюсно мліє,
чи не несеш фіялок запашних.

А ти не йдеш. Вже липа одцвітає,
я сам сиджу в задумі край вікна,
годинник б'є, година одпливає,
в кімнаті — присмерки і тишина.

I знову бачу я в саду жоржину,
і тихих вір сіяння в висоти.
О, ніч п'яника, безпам'ятні хвилини,
трава, трава, нас двоє: я і ти...

Село, ріка і верби кучеряві,
в саду троянди білі розцвілися:
блакить очей задумано-ласкаючих
в моєму серці внову, як колись.

* * *

На крилах пісні ліне свято
щоб сколихнутись вітром співаним
Кому у дарі серце дати?
Воно любов'ю в мене різьблене.

*
Аж матиму колись малого сина,
то хочу, щоб був сміливий, як бонта.
Їх троє в уніформі в кармазину
сидить і бавиться на мое конто.

Яка відважна в Тебе, Боже, сила,
що нею здобуваеш нездобутне!
(А в мене на столі ось личко міле
й вікном снується сумерк ледви чутно!)

Десь заревіла хижо буря вдалі
і розтрошилась об стрімкі пороги.
Любов'ю й ненавистю в сталі
одного людського життя дороги.

М. ОРЕСТ

* * *

Звичаєм дорогим у день осінній
Обходив я діброзві і поля;
Погасла даль, в обіймах безгоміння
Під небом хмарним марила земля.

В містину заблукав я невідому,
Мене манив округлий косогір:
Стіною можено стояти на ньому
Повитий синню, предковічний бір.

По роздумі, побожно і несміло
У гущину і сутінь я вступив —
І враз мені здаля замерхтило
Яскраве світло, наче сйово див.

To, дахом сосон лагідно укрита,
Росла у глухині беріза сім'я;
Палали жовтиною світлі віти —
І радісним теплом понявся я.

Номов служителі добра і віри
Тут оселились, занедбавши світ,
І для скарбів премудрості і миру
Знайшли у пущі непраступний скіт.

I чулися мені могутні хори,
Горили шати золотом густим
І від кадильниць тихий і прозорий
Спливав жилиці ароматний дим.

Він обіймав любовно сині доли,
Він плив на простори далікіх пles
І підіймався плавно і поволі
До сірої ласкаючості небес.

1934

Осінь

I.

Одіта в різну золоту,
Бреде полями осінь.
На флейтах вітер у саду
Співає і голосить.

Где дротія грайливий біг
В міста із сіл далеких.
Над перехрестями доріг
Покрила луг лелеки.

Під дахом неба журавлі
Збиралася у вирій.
Холодним ранком по ріллі
Сливав морок сірий.

Біжть у школу дітвора,
Обшарпана і боса.
У синіх променях заграв
Бреде полями осінь.

1940.

Кучерявий вітер,
Темнорусий я.
Листя золоті
Стали у гаях.

Відлунала у небі
Журавлинний крик.
Над безкраїм степом
В'яне молодик.

Над лугами дзвонить,
Навіває жах.
Буйновриві коні
В тумані іржать.

Чути, як копита
Ковані громілять,
І ридає вітер
І трептить земля.

1941.

* *

Р. М. РІЛЬКЕ

Боюся я мови мертвущих пушт,
В мові людей є все яснім:
Це звється пес, на те кажуть дім,
Кінець — він там, а початок тут.

Їх розум глухливий страшить мене,
Все знають вони, що буде й було,
Гора їм — гора, а не див джерело,
З Богом межує їх поле тісне.

І я стережуся, кажу: Відійдіть!
Пісня речей так любо бринить.
Ви їх торкнетесь: вони мовчазні
І мертві. Ви губите речі мені.

Перекл. Мих. Зеров.

О. ТАРАСЮК

* *

До лісу в гості я прийшов,
Мене вітає шепот листя,
У скронях збурується кров
Од паходів дерев смолистих.

Мов Полісся, рідний край,
Лісів задумана дорога!
Іди й поезю читай
З уривків неба голубого.

І. САВЧУР

Вечір

Блакитний звід небесної столиці
Схилевся знов на пурпуровий ліс.
Налиті сном, шовкові таємниці
Весняний віжний вечір нам надвіс.

Вечірній дзвін розлився у просторі,
Угору вгук акордами летить,
І слухають його Бескидські гори,
Задивлені в вазоряну блакиті ...

П'янкий простір, хоча уже сонливий,
Молитву шле на небосхил ясний ...
Поля, лани та колосисті ниви
Хвилює рівно вітер золотий ...

6. 5. 41.

Р. М. РІЛЬКЕ

* *

Пісно вночі, як висне життя,
Будиться вітер, наче дитя;
Мік дерев, де сріблиться мла,
Скрадається він до села.

І вийде над став сам-один,
І слухав піально він —
А оселі бліді, бліді
І дуби безмовні тоді.

З німецької перекл. Мих. Зеров.

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

* *

За давнини якийсь дикун неизнаній,
жрець і миславець, воїн і поет,
колись зробив собі в копиття лані
від мар нічних надійний амулет.

Коли різбив невірально рукою
уламок рогу, чи гадав про те,
що на дзвіллі працею такою
свої часи в придешніми сполете?

Що десь, в якісь вечуванім столітті,
власитель моря і земель шукач,
конквістадор блукатиме по світі
під реїт бур і щогли тихий плач,

і приведе уламки бригантини
до островів — могили дикунів,
де змів норд-ост з берегової ріві
навіть сліди давно-манулих днів!

І вірний звичі золота шукати
з землі підніме кілька камінців, —
і заблищить той амулет строкатий
в його вітрами пещерний руці.

і весь в думках, коли вже й слів немає,
мов попливе якимсь блакитним сном
кудись туди, де щось його єднає
з тим незідомим темним дикуном.

1927.

М. ОРЕСТ

* *

Був вечір липневий — і кротка любов
Мене, вебентежного, солодко ранила.
Далеко, в рожевому куреві танули
Доми під горою і бані церков.

А захід божествений, око очей,
Велично-безмовний, палає над долиною
І синіх небес чистоти голубиної
Торкальсь вершини нерушних алій.

О сило над силами, дай надійті
До тебе, єдина, стежками вечірнimi
І златним промінням — дарами
Сумбривими —
Як тихі тополі, мене просвіти!

М. ДАВТЕНДЕЙ

* *

Буйними піснями
продзвени.
Шелестять над вами
ясени.

Вітер їх тривожить
у саду.
Я піду і може
не прийду.

Не вернусь ніколи ...
Прощавай ...
Запалає над полем
небокрай ...

Сірі янголи ходять круг мене,
Смутно глядять на тебе, душа моя,
Вони стоять в ослаблених крильми
В задумі, на попелястім полі;

В тобі і навколо вечір, душа моя.
З німецької перекл. Мих. Зеров.

Хліб

Коли весна озветься журавлями
і біла мгла розтане над полями,
і затужає на сонячних шпалах
теплом і вогкістю наповнена земля, —
тоді господар у степі розлогі
іде оглянути зелені перелоги.
Десь жайворон у синій глибині
перебирає струни срібляні;
під вором соняшним у теплій тиші
вдається, чуті, як роздоли дишуть, —
та він, схильський, того й не поміча:
в глибоку задумою в очах,
на межах спотикаючись полиняних,
він хоче в ніжних пагінцях
розвіять нуд амарнілого лиця...

О, земле чорна — соковита ниво!
Та, мов коханка, — радісна й зрадлива.
Коли б ти знала, скільки муки її сліз
створожений господар твій приніс;
коли б ти знала, що найкращі мрії
його — в твоїх веленіях стеблах-віях,
що всі надії, радощі й жалі
він дorchув тугій твоїй ріллі, —
та б своїм соком — молодим і теплим —
щедріш поїла тонкорунні стебла,
щоб піднесіть із бородзен вузьких
вони на світ повніші колоски.

Пливуть хмарини — птиці білокрилі.
Господар стане на сухій могилі
і жменю до брів піднявши тінь,
утопить зір в глибоку далечину
і весь звамре, мов в дальній дороги
чека якогось гостя дорогоого.
Нарешті, піт з гарячого чола
згорнувши, мовчки вверне до села.

Щасливий той, кому в веленіші шумі
не тиснуть серце неспокійні думи —
що піняться, немов на бистрині
важких бурунів смії гребені;
щасливий той, кому весна сміється,
чиє життя, мов ясна стежка веться:
бо хлібороб свій спокій загубив
на роадоріжках буряних степів...

Цілі весна — і паленів радість,
а серце терпнє: що — як літо арадить?
Весна ж бо — тільки сонячний пролог
до книги довгих і тяжких травог:
а може прийде чорна громовиця
і потолочать молоду пшеницю,
або повіє смії суховій
і випи росу весняних надій?

Кує зазула в лузі до калани,
горує хлопець стежку до дівчини,

Ой, не ходи, козаче, не співай, —
бо ще не внати, що несуть жнива:
як нива рясно обросте копами, —
уклониця до мвло в сватами;
коли ж уродить сірий молочай, —
навіка, брате, серце поховай:
покинеш ти скупе дідівське поле,
съорбнеш гіркої наймитської долі —
і невідомо, чи згадаєш знов
стару т्रивогу й молоду любов!

Темнів й ширшає листя сокорове,
густіше пахне мурава шовкова
і важчають в задумливих садах
румяні вишні на тонких гілках.
І зорі в небі ніби теж рясніють
і співа парубочі веселють: —
бо вже на нивах, сповнених верном
стоять хліба, мов келехи з вином.
Ідіть, потомлені в німіх оселях,
вніміть журбу на вигуки веселі.
І піднесіть на золоті снопи
свої близкучі соняшні серпи!

Ше й зорі теплі в небі не потонуть,
а вже господар сон в обличчя гонить
і поспішає в раннім тумані —
щоб стрінуться із сонцем на стерні.

Хто перекаже хліборобське щастя, —
коли, забувши пройдені напасті,
ясного ранку в стищених степах
він підпереже першого снопа?
Кінець сліпій, затурканій т्रивові!
На безвідрядній життєвій дорозі
цей золотавий колосистий снін
встає, мов яснорунний смолоскіп.

В далеких падях мліють вовчі тіні,
могили тонуть в голубім третмінні, —
а в морі жита, в хвілях пшениців,
мов білі птиці, плавають женці.
Нехай і піт, нехай і моволі в тугих
долонях, —

зате ростуть на ниві вздовж межі
полукіпків промовисті кряжі!
Тепер же час відхати й спочивати;
румяні ранки вечорам на п'яти
ступають і небавом під серпом
останній колос упаде чолом.

А вже як ніч розкраслять літавиці, —
застугонить музика воловині
й туті смоли, покинувши роздол,
перекочують до тісних стодол,
та й тут не вік їм тиснутись боками, —
бо вже цими тупими копитами
через тугий переступають тік, —

і скоро верно виповнить васік.
Аж ось коли розхилиться доввідля,
покличе в гості молоде весілля,
і, мов коновку доброго вина,
осінню радість випе аж до дна!

Р. М. РІЛЬКЕ

Час, Господі! Дай літу одійти!
Тінь поклади на сонячні години
І по долині вітер розпусти.
Звели плодам доспіти в яснім саді;
Дай Ім ще два погожі дні — і вмий
Останній сік, солодкий і густий,

Так вепомітно замикає коло
селянський рік: — од ниви до стодоли.
Ta чи ж не тут, в орбіті житніх літ
просилю джерело, що живить сіт.

1927.

* * *

У ягоди важкого винограду.
Безхатній нині — вже не знайде хати,
Самотній нині — довго буде ним.
Не спати буде він, листи писати
І у трапові по саду блукати,
Де листя мчиться натовпом глухим.

Переклад з нім. Мих. Зерова.

З японської лірики

ПРИНЦ НАРІХІРА

Туга

Коли б ніколи ніжний цвіт черешні
Не розцвітав на довгих голих віттях,
То серде не жалілося б ніколи
На пелюстки, що в воду опадають.

Тобі прокляття я кидаю, місяць,
Бо ти, що тулишся до другого помалу,
Мене збавляєш молодості квітів.

Всю ніч заспались слово пелюстками
І рукави вогкі від них зробились
Вогкі від рос, що загубила осінь.
А ти далеко. Я лиш сам з тugoю

ГОМОНОРІ

Постійність у зміні

Черешня в цвіті, чорнє й молоде
Волосся падає мені з чола при танці.
Черешня у цвіту: так молодо і свіжо
Виблискав вона. Мое ж волосся сіве.
Сьогодні знову черешні зацвіли,
Так радісно і юно знову до мене усміхнулись;
Мое волосся біле — я стою в ровдумі.

ЙОКАМОШІ

Туга за рідним краєм

В той час, як вечір падає поволі
І мріяка валиться над морем алим і сірим
В той час, як кличути в темній журавлі
Утоми криком, сумно так іх слухати.
Про край свій думаю, огорнений тугою.

АТСУТАДА

* * *

З часу того, як покохав тебе я
Порівнюю свої я почуття,
Порівнюю свої думки іскристі
Із тими, що я мав раніше
І пізнаю я,
Що раніше
Не мав думок я
І не відчував.

ХИТОМАРО

Журавлі

Високо в небі лівуть журавлі,
Вертаючись із далечі додому.
Не поспішайте! Чи ж не чули ви:
Забули вже вас гори батьківщини,
Бо ви далеко в чужині були.

Перекл. В. К.

За вірну любов

— «Вербо, чом так сумно шумиш?..»

Ой, проймає їй серце жалем... Проймає до блискучих сльоз... До болю...

Чом ти так низонько похилилась? Чого так до землі гнешся, мовби на тебе лягло тяжке горе... Чого так росою-сльозою обливаєшся? Чого... Скажи, чому тобі так важко?..

Пітає сонечко, що виглянуло-вийшло з-за гори і розсміяно розіллося по зелених полях-лісах, тої верби, що край села над рікою стоять та ще на високому березі, мов над скалою. Кучерява і розростла.

Ой, хилиться верба і шумить, мов плаче. Сумно-тужно. І сонцю відказує: — «Ой, як мені сумно не шуміти, як низонько не хилитись і сльозою-росою не митись?..»

— «Чом... Чому... Скажи, що через ніч скойлось? Чи над тобою вітри знущаються? Листя рвали, ламали? Чи вода коріння підобрали?..»

— «Ой скажу-розкажу... Слухай...

Слухало сонце і тихі вітри.

І сиві хмарки, що виходили...

По селу всі люди говорять...

Деркачова Матрона рясні сльози вимиває, так плаче. Людий пітає... Розпитує... А люде, як люде, одні співчувають, а другі сміються.

Втирає запаскою очі, що почервоніли, мов цибулею натерті.

— «Чи не бачили ви моєї Ганусі? Учора вечір. Чи не переходила попри вашу хату? Що могло з нею статися? Ой, пронала моя дитинка!..» Пітає Ярусихи, що біжить селом із розпластаним волоссям. Вона, бачите, чарувати і лікувати вміє. Мабуть до якоїсь хворої скотини біжить. За зіллям і по ночах ходить. — «Не бачила!» — відрізала. — «Хто вам тому винен? Може і не жив... а може обидвое у світ полинули мов голуб'ята. Коли закохались, най були побралися. Петрусь гарний, пристойний і всю роботу знає!»

— «Побий його ала година! Як мені його за зятя брати, коли і скибі не має! Усі сміятимуться!.. Ох, горе мое!»

І пішшла Ярусиха. Їй байдуже чуже лихом.

Так усі люди в очі. Сміх...

І вітер курявою в очі.

Ніхто не бачив. Ніхто.

Кругом ніч. У селі тихо, тихо... Так мовчазно, мов в глухому лісі. Навіть і собака не відозветься, мов усе понімлю. Тільки вітер переливається крізь темінь, на вербах колихається, мов мала дитина. Із-за гори біолиний візирає, мов хлопець із-за угла... Усміхається і світлим морем розливается по тихій землі.

І та кучерява верба, що там за селом над рікою, із сусідкою тихо шепоче... І верби шепочуть, мов молоді дівчата... І вода хлюпотить... І риба плескатить....

Під вербою стойть їх тільки двоє. Сховалися в тіні, щоб зорі і місяць не бачили. Тихо шепотали, щоб буйний не чув.

Такі щасливі... Обиялися. Тільки очі бліскотили, мов дві зірочки. Покохались, як більше ніхто в світі. Вона його покохала, як тільки вміє покохати українська дівчина. Вірно та щиро. Ніхто так в світі не кохає, як з воропими кучерями Гануся Деркачова. Ніхто так більше не вміє цілувати, обімати й голубити, як Гануся своєго Петруся, того козацького орла, що своєю красою полонив її душу й серце.

Так більше ніхто в світі.

Та біда, що бідного полюбила. Хиба любов перебирає? Вона бо-гацька дівка, а мама і тіто жити на світі не дають та за багатого п'є-любіа сватають... Як жити? Ой, горе! Важке горе закоханим голуб'ятам. Та ще яке.

Притулились. Б'ються серця, та так ритмічно, мов годинник. Любуються, милуються... Які щасливі!.. Гладить їх буйний, мов тішитися. Щасливо, щасливо... Глибоко дихнула, та так важко.

— «Чи кохаєш мене?» — спітала Гануся. Її піжний, мов шовк, голос пронизав душу до глибини...

— «Кохаю!.. Тебе понад усе... І понад зорі, і понад місяць і сонце. Над усе, над усе...»

Із захопленням, мов мала дитина, стрінувши маму по довшій розлуці.

— «Тільки доля нам не судилася. На мене тато лас, мати б'є і щоденно сльозами милюся, мов ранивою росою. За що мене так Бог карав? Петрусь?» В кутиках показались сльози мовчасти.

— «Я бідний. Нам хиба розійтися?..»

— «Розійтися? Ніколи! Перше викопай мені могилу... І тоді...» — не доказала.

— «І я з тобою, моя кохана голубко. І мені без тебе не жити на світі, як рибі без води».

— «Нам тільки дві дороги. Жити, або вмерти. Третью дорогою — миритися з долею — нам не іти».

Hi, Петрую, ніколи! Нам хиба вмерти і в могилі звінчатися. І більше ніхто нас не роздлучить...»

Пригорнулася. І вітер зворушився. Зашуміла верба, мов здріглась.

— «Скажи, буйний, всьому світу, всім людям, і біолицому, і зорям, і сонічку, що за вірну любов я гину... Усім розкажи..»

Билися серця... В останнє... В останнє... Тільки бачили зорі і місяць... Верба слухала їхню розмову...

Розступилася вода і їх накрила тихою хвилею, як мати дитину переною в темну нічку, щоб лихо не дібралося. Щоб вороги над білим, молодечим тілом не знущаються та своїми бридкими руками не дотикалися.

Подув вітер. Похилилася верба, та так низько-низько... Заморгали зори, мов здрігаючися і упали дві падучі зірки...

— І як мені сумною не бути? Як мені до землі не гнутись? Як мені слізовою-росою не митись? Коли під своїм корінням любов захопила?! На віки повінчала і піхто не розлучить. І не насміються... По широких ланах гомон розлягався, мов хвиля по морю і в сонячних проміннях цвіти купались, вимившись чистою росою, мило всміхались.

25. 7. 1942.

БОРИС М.

Сирота

Наче хмари сліпотяної ночі повисли роки над краєм і як перед бурею стогне, клекочучи небо, стогнала в муках українська земля. Мов ураган, котив по землі, повен лиха і біди, рік за роком. Все зажурене, невеселе, наче дочікувало сповіщеного дня смерті. Що ночі чути стукіт возів, плач матерів, батьків, дітей та погану лайку міліціонерів до тих, що виселювались. Ридали від'їжаючи матері, а діти через огороди вибігали, спотидаючись в бур'яні, падаючи, занімівши зі страху і довго, довго плакали біля шляху, виглядаючи, коли будуть везти батьків. Їх обнімала темрява осінньої ночі і вони вертались назавжди сиротами додому.

Плакали діти, плакали батьки і стогнала плачуши земля. Зажурені, мов від них мову відібрало, ходили селяни по селу дочікуючи своєї чергі.

І діти, наче приголомшенні після важкої хвороби, неговіркі, задумані; мов і вони думають, переживають те саме, що й батьки. Та чому їм веселитись? багато їх друзів лишилося вже без батьків, серед чужих людей і вони передавали свое горе тим, в кого ще були батьки. І діти журилися часто, наче старі.

Мазий Петро, Савченка, вже добре розумів, чому такі всі невеселі, зажурені; він добре бачив, як розкуркулювали, виселяли його сусідів, ролічків. Допомагав батькові він у господарстві і часто чув розмову батька з сусідами, а то часами батько і до нього, наче до рівного звертався: «Погане, погане, Петре, наше життя. Колись ми краще жили...» «А може і це колись буде краще» — перебивав його Петро. «Краще може бути, сину, але не при цій владі». І батько починав розказувати синові, як жили раніше ідучи в поле, або ж з поля, теплого липневого ранку чи вечора. З батьком Петро їздив в поле, батько і мати жали, чи робили що інше, а він доглядав коней. Ввечері перед тим, як іхати додому, батько обходив доокола поле і задоволений повертається до хата: гарний урожай і на серці весело.

Одного осіннього дня, коли вже все було обмолочено, Петро з батьком возив на станцію зерно. Батько говорив з сусідами, журився, що земельник наклади податок і приходиться виконувати; вже решту везе-

Вечері, коли вони повернулися додому, принесли папери. Батько прочитав і сказав:

— Та що вони, подуріли, чи що? Вже виконав я хлібоздачу, можливо помилково написали ще раз!

Ходив на другий день в сільську раду, але повернувся ще більше зажурений.

— Тепер хоч розірвись. Ще треба здати 30 центнерів, а лишились всього не більше 10. Де хоч, візьми і дай.

Або ж зовсім не буду давати більше.

— Та що ти! — сплеснула долонями мати.

І довго, довго радились вони. Вирішили решту хліба віддати, а тоді хоч може в хаті лишатися.

До вечора ще два вози хліба відвіз Юхим Савченко на станцію. В господарстві лишилось лише з 9 кілограмів сушеної на хліб жита.

Повертався додому Юхим, а в очах стояли голодні зимові ночі та довгі весняні голодні дні. Цигарку за цигаркою курив, щоб перервати думки, та марно. На питання Петра, що щось допитувався, не відповідав — мовчав. Ввечері довго не лягали спати, журились на темно. Петро з хлопцями був на вулиці, його покликав виконавець з сільської ради. Пішов за ним.

В сільській раді було повно людей, якісі жінки плакали, щось розповідали; над головами здіймався верствами, наче туман, дим з мафорки. Петро покликав до свого кабінету голова сільради Гусачев.

— Ну, Савченко, я хачу тебя вгастіть, — він виняв з шуфляди жменю цукерок і простягнув Петрові, але він похитав головою і руки склав назад, — бері, бері, пацан!

Та марно, Петро не взяв.

— Так може ти мне, Савченко, скажеш де отець, батько, батько, склав хліб, — Петро мовчав, хоч як своїм поглядом старався вловити його Гусачев. — Ти ж ученьк, скажі, де отець хліб склав.

— Нігде хліба батько не ховав.

— Врьош!

Опустив голову і мовчав. І грозою і ласкою старався випитати москаль Петра, де склав батько хліб, але він говорив правду — батько хліба не ховав. Без цукерок повернувся додому. Розповів батькам і ліг спати.

А коли рано прокинувся, багато чоловіків ходило по двору. В них у руках були довгі, гострі на кінці, залізні палиці, якими вони ширяли по току, в стололі, в хлівах та перекидали солому. Облизали скрізь; і на даху солом'яному лишились сліди представників з району. Не знайшли нічого крім 8 кг. сухого жита на печі. Всі вони, широко відкривши двері, вірвались у хату. Від них подуло холодом і Петро склав ще більш під ковдру.

Між сільськими були два представники з міста. Їх обличчя лякали його. Один високий, худий, з закрученим, як в індика, носом, з окулярами і чорними, як гусінь, неприємними бровами. Він довго кричав до батька, щоб признався, де склав хліб.

— Ніякого хліба я не ховав, — відповідав батько, — шукайте.

Другий низький, кирнатий стукав кулаками по столу і водив по-

під очима у батька. Петро боявся за батька, хотів встati і заступити його. Він малий, його не битимуть.

Сили писати акт. Батько хотів вийти, але кирнатий загородив двері в дверях:

— Стой, абажді, не удерьюш! Падиші!

Батько був змушений підписати ще кілька день наперед заготовлений акт. Як не підпишеш, коли в дверях стоїть москаль і тримає рукою за цівку револьвера. Покликали голову колгоспу і високий — наказав:

— З хати все майно в колгоспне двір, старих куркуля до сільрада, а господарство разобрать в трі часах.

— Ах, людоњки, змилюйтесь... — мати впала плачучи до пір жида.

— Встань, Ганно, — наказав сухим голосом батько, — кого будеш просити!

— Ой, О-ой, людоњки, та щож ми винні; скільки вродило — стільки ми і віддали.

Та нічого не помогало. Вже посуду, дрантя, мебель витаскували на двір. Пір'я з роздертої подушки літало вгорі. Трісок ломаної меблі та стук битої посуди глущив плач матері та прозьбу батька, щоб нічого не псували: жаль було дивитись, як забирають твій труд, що довгими роками недосипаючи, недоїдаючи набув своїми руками, а лишають лише згадку — натерті мозолі.

Пил від соломи, що обривали на хлівах і стололі, знявся високо, високо догори і сонце здавалось темне, темне наче не лляло своїх променів на землю в цей час. Тріцька лати, балки, скрипіли вози по огороді. Забряжчала дерта цинкова бляха і покотилася додолу. Пожар без вогню охопив все господарство. Мати вибігла з хати і впала на подушки, що лежали на нажитому нею добрі під тином.

— Ой! О-ой, во-о-ди-й... — вона знепритомніла.

Вийшов батько, а за ним вибіг і Петро. Він з сльозами в очах кинувся до матері, але міліціонер — москаль, що вже тут був, відіпхнув.

— Пацана убрать, а старих отправіть в сельсовет.

— Петре! Петре. Дайте хоч пощілу його. Ой Петрусю!

— Пустіть його до матері. Пустість.

— Петру-у-сю, — голосила мати.

Петро кинувся до неї. Вгорі засвистів нагай і лише кінчиком зачепив Петра по руці — розсік. Потекла кров.

— Мамо, мамо, тату-у-у, візьміть мене з собою, — заллявся сльозами Петро, біжучи слідом за батьками, яких москаль погнав, наче не людей, а тварин, до сільради.

Батько обернувся до двору і прощався з своїм знищеним в очах двором і єдиним сином, що лишався сиротою. Мати непритомніла, падала. А господарство вже було знищено; віз за возом відвозили чужі труди до колгоспу, а тих, що нажили це добро в Сибір. Лиш малий син знишився «господарювати» серед розваленого коміна. Він довго, довго сидів і плакав біля сіль управи, а потім — зморившись заснув. Його сусідки неренесли до себе.

Від тоді він ні батька, ні матері не бачив; іх вночі вивезли до району, а там... хто його знає чи в Сибір, чи на Камчатку.

Почалося блукання без батька та матері по чужих людях. Родичі також були всі там, де і батьки. Восени пас череду, а взимку носив воду та колов і різвав дрова жидам.

Пройшла в муках холодна зима. Петрові минуло десять років. Ішла холодна і голодна весна 1933. року. Заарання злі з землі сніг, а зпід нього показалася молода, пахуча холодом трава. День за днем теплішало. Петро з нетерпінням дочікував теплих днів, щоб можна було гнати пасті.

«Потеплішає, буду череду насти, — думав він відпочиваючи після важкого дня дене-будь в озереді соломи, або ж в чужій стодолі, — хтось шматок хліба може дасті, другий картофельну, хтось пляшку молока — і не пропаду». Думки снувались, мріяв, а холод ліз під шкруту і в животі кишки грали марша; тягнуло під грудьми. Він закутав в солому свої опухлі ноги і заснув. Заснув. Назавжди заснула сирота, а батьки... Батьки також, мабуть, давно вже позасинали, а може ще й тепер ллють слози за сином.

Ранком, коли прийдуть брати солому, знайдуть посиніле опухле тіло сироти і завезуть, як і сотні інших, на цвинтар у колективну яму. Тепер не встигають копати для кожного ями: всі колективно засинають, колективно і хоронять. І не прийде ні батько, ні мати поплакати над могилою сина... Лиш надгрібний птах сяде на могилі, а потім напоханий кішкою, що закрадалася за горобцем, пурхне в кущі. І западе через рік, два спільні могили сиріт на Україні, а батьків у Сибірі, заросте споришем і гірким полином. Не згадає батько сина, син — батька. Лиш «батько» Сталін з хитрою усмішкою жида позирає звисока, як «розцвітає» Україна, як чорний надгрібний птах смерті кружляє над селом і містом. А птах звивається ще вище і вище, будьто і «батька» ще хоче до спільнної ями украсти.

— Украдеш, украдеш, — свище в кущах весняний вітер.

18. 9. 42.

НАТАЛІЕНА КОРОЛЕВА

Монастир вдов

Герат лишився уже за нами. Вколисуючий ритм верблюжого кроку ніс до границь таємничої Індії. Світло лилося не тільки з неба, а наповнювало все повітря наскрізь. Воно тремтіло струнами, затоплювало повінню, струїлось і переливалось сполохами тисячі тисяч діямантів і переносило у світ чудес, де все, що не є казкою, здається неприродним.

Зненацька голос караван-баша збудив мене з марева снів і нагадав, що є ще інший світ, про який я докладно забула.

Сонце дивиться на землю, як обличчя спрагненого в криницю! Каравана мусить розтаборитися. Іти далі не мають енергії навіть верблюди. — Монастир вдов — вказус караван баш на купу дерев, що обступили джерело в долині. Зелено-блакитний фаянс низьких, круглих бань тане сліпучими контурами у безбарвному, від спеки зомліному, небі. І Джін^{*)} Казки раптом розтяг паді мною свої могутні крила.

^{*)} Джін — Дух, Демон.

— «Відкінь дівчину» — шепотів спокусливо. Відкінь й як розгорну, але не цікаву книгу. Зірки з нею. Знікні без сліду для всього, то що досі було твоїм оточеним. І незнаною стежкою втечи в чарівні сніти... Й заплатила караван башеві за відбуту подоріж і попрохала відправити мене — поки каравана відпочиватиме — до Монастиря Вдов. Знають мій не складний вантаж. Співчутливі, але не піддаваний ногами соцутників постелялись за мною.

До цього монастиря йдуть з Індії вдови, котрих занадто притягують прієнні їхнього стану. То чому ж би не могла іти люді і «чужинка в Іліразу?»

«Пан Той, хто носила болість, проле росу забуття на спрагде спокою серце!»

Прощається з мною провідник, приймаючи від мене напінного верблода.

«Мати Вдов» нічого не питав. Кожна бо жінка, що приблизилась до Монастиря Вдов може залишитись три доби неговорючі ані свого наймення ані шляху, яким їде.

Не займають бо й мореплавці меву, що знесилена впада на корабель. Коли ж блакить покліче й знову, а сили повернуту, не боронять вільному птаху вільно відлетіти.

Лиш як що чужинка вирішить, що лішається, її питают:

— «Хоче вигнатись вона 255, рухам танечним? Чи спів і музика стануть вантажем порожнього корабля й життя?»

І знайде мандрівниця родину, сестер, подруг серед тих, що на завжди відклали вдовину жалобу, більш не голитимуть брови й принесуть вдовські пости і «дні сирагі».

З журбою й жалобою відклавши її попереднє своє пайменія, знов прикрашуючись бувша вдова квітами, золотом і самоцвітами. Стасе бо вона новою істотою: «Дева-Д'ясі» — «служителькою богів». Може знов повернути до Індії, щоби стати храмовою танцюристкою чи співачкою «баядерою», як називають «служительок богів» чужоземці, не Інди.

Келія гості спокійна й прохолодна як підземна гробниця. В ній спиться глибоким, освіжуючим сном реконвалесцента. Товсті, камяні стіни й пружні, прохолодні мати-циновки не пропускають від світу зовнішнього не тільки звуку, але, вдається, спиняють й згадки про минуле, яке було колись! — «Життям».

Вечірні тіни стали уже темно-синіми, коли я прокинулась від почуття, що в келії — біля дверей — хтось є.

Розплюючи очі й усміхнулась живій перській мініатюрі, що з'їла зі сторінок старої книги, щоб відвідати мене. Довгасті, чорні очі дивилися на мене з личка може девятирічної дівчинки. Гладенько зачісані на проділь блискуча голівка схилилась. Уста клинули, — як кільку з вікна, — усміх — та індуське привітання. Всю увагу дівчинка заливал великий сіро-рудавий Ішак. Звірятко обережно пересувалось по під стіною келії й легеньке шарудіння його гостряків зливалось з тихим дзвенчанням довгих, рясних рядків намиста, що прикрашали дівчинку.

— «Може й це — вдова?» — вказала дівчинка на Ішака. Тепер говорила перською мовою, бо і відповіла по перському на й привітання.

— «З караваном прибула вона, чи на слові?» — поцікавилася я.

І приятельство було наїздано.

Дівчинка блиснула всіми своїми різними дрібними зубками.

— «Ах, ні! В саду знайшла свою «колючу вдову». Лілаваті — наймолодша ідовичка з цілого дому. Інші не хотуть бігти чи грatisя з нею, як гралися сестри її — в Бенаресі! — коли Лілаваті була ще «замужньою жінкою»... І тепер маля ідова збирала авірат — де яких знайде.

— «Це ж нині вся моя родина!»... блиснув погляд брилянтовою іскрою. Схилила голівку і обтирала підchorині очі красем ясно-жовтої загортки «сарі».

— «А ти? Також лишила в дому сестер? — глянула на мене. І зачоромилася до кармазинного румінця. Порушила бо елементарні правила доброго звичаю: запитала у незнайомої чужинки про юнимі річки, про родину...

Обличчя вініруло в жонту сарі як місяць в хмару. А побарвлені хеною піатки — круглоніжкі як пара мандаринок, залискали плитами коридора — аркадів відкритих на свіжість саду. Тільки майнув край темно-синьої, рисної спідниці гантованої в золоті й рожеві зірки. Немов ніч махнула красем завоя — на привітання. Ішак на хвилину затримався. Підніс в гору гостру, чорненькую мордочку. Потяг в себе по-вітря і, дрібними кроками, — все по під стіною пійшов з колій, своїми рожевими лапками подібними до ручок малої дитини.

Останні проміння сонця перелизлись через поріг келії. І втопились в глибокій синій тіні. З саду потягло міцним ароматом тубероз, — корінним, свіжим, але діскретним. Уявя вирізбила з паходців — як скульптор з мармурової брили, — форму й барву квітів а рожевими пупінками, з восково-блімыми келихами...

Рантом немов розірвалася нитка, з якої посиалися, й розкотились перли. В прозоро синій вечір падали згуки дзвону! Малого сільського давону, як ті, що по європейських селах тричі денно нагадують Землі, що є Небо... Як же давно не чула я цей згук! Але: давні тут? У двох кроках від Індії? Чи не сниться мені у ців дрімоті? Во почуваю себе нездібною поворухнутись, не те, щоб встати. Доки сиділа в сіdlі — спека й втома не знесили мене. Але прохолода, мовчання й відпочинок зробили враз, що сили втікли з тіла. Як вода з продірваного бурдюка. І як розлиту на пісок воду, — годі зібрати їх. Коли отямилась, — ранок впурхнув барвистим метеликом до келії. А з ним — знов таки той самий згук: Сріблястий давні, що вколисав мене до сну, вітав мое пробудження.

Схвилювано, як голосом забутого приятеля, квапливо одягаюсь, щоб щукати розвязки таємниці.

Перша істота, яку здібала — в Лілаваті, заплакана й зажурена. Про жодні дзвони вона нічого не знає. Та ѹ що там дзвони, коли Лілаваті має пре-в-ли-ке горе: Втікла ѹ «колюча вдова!» І їжачиха! Дарма, що Лілаваті зробила ѹ мягкі кубельце з вовни, й молоко налила до пористої, глиняної мисочки. Ще ѹ у воду ѹ вставила, щоб не скисло за ніч. Таки на цьому світі не можна пікого любити! Кожна бо радість несе в собі смуток... як броска вісточку... З жалем констатув мала ідовичка, І несе свое горе до кухні.

Служниці бо завжди знають так богато про все! Може знатимуть, куди подівся Ішак?

Але кухні не до їжаків. В цю ніч трапились такі дивні речі, що без часу статися не могли. Гранатовий сік перекинено на великий глечик з медом. В мусліні, що нам була обвязана ще тепла трояндова конфітура, продерто дірку. І солодким, руноним струмочком конфітура тече в муку, що льється з проріхи у новісенькому, певному мішку... Сушені фігії перемішані з фисташками.^{*)} Мигдали й горнятка самата-ки^{**)} розкидані аж по кутках хижки. Тільки занізберове коріння та шафрану не доторкнено, бо вони сплюнюють лихі сили. Отож з цього ясно:

Злий дух! «Лиш злий дух міг накоїти все те лихо!..» Й дзвінкового доса служниця готова детальніше розвинути свою думку... Тож не вміючи орієнтуватися у цьому лабіринті жіночого комашинника, я пішлась за Лілаваті й опинилася на порозі кухні. Кілька пар близкучих, чорних очей недовірливо оглянули чужинку. — Чи ж не вона — ча-рівниця? А може ще гірше! — Дженія?..

Дух, що тільки прибирає вигляд справжньої людини?

Служебна, післана Матір'ю Вдов, увільнила мене від перехресного вогню поглядів та блукання коритарами.

— Чи не вміє чужинка читати письмо, яке не є ані іранське ані санскритське ані грецьке і не франкське? І мене запроваджено до віддаленого від службових будівель крила — до архіву — бібліотеки Дому.

— «Давно не було!» — згадує Маті Вдов. — «Ще попередня Маті розповідала... Прибільлась до них чужинка. От, як ти, вchora! Була з далекого краю, чужоземка, яка добре говорила кількома індуськими діялектами, знала санскрит. І англійську мову. Але не була англичанка. Наймення її не міг вимовити жадний язик в Домі Вдов. Казала чужоземка, — говорка була, як джерело в горах! — «Частина її душі звязана з Індією. І там її називають Радда-Бай. Однак нічим не була подібна до поважних, тихих індок. Не випускала з рук, — або з уст, — цигарки. З-за дрібниці сердилась, дратувалась, навіть плакала. А лаялась, — однаково плино у всіх мовах, що знала. Та так завзято! Слов злетіла з її уст, немов вітром зривало їх, як листя дерев у бурю! Була невелика на зріст й дуже оргядна, Аж тодішня Маті Вдов заклопоталась: — «Ну, яка з неї може бути Дева-Д'ясі, як що схоже лишиться?» Але не зважаючи на дивну вдачу, була дуже мила. Мудрістю ж дорівнювалася й вченому брамінові. І це була не дивина. Все бо життя її проходило в мандрівках до далікіх святинь. В дорозі знесилила її Фебра. І примусила довший час відпочинути у Домі Вдов. І тут лишила цілій сувій аркушів. Вдень і в ночі все писала...

Маті вдов дісталася з нижньої полиці згорнені сувою папери. Був великий. Тому поклала його на стіл.

— «Зберігаємо їх зі старими списками наших Вдов...»

Розгорнула папері й оставила. Замотавши у погризені аркуші спав Лілаватін їжак. Звірятко було все виманене медом, припорошене мукою й притрущено, — як турецьке тісточко, — зернятками самата-ки. Висунуло було чорненьку мордочку. Але розіспане, змучене піччю

^{*)} Фисташки — малі, зелені горішки у білій шкоролупі, дуже улюблені на Оріанті.

^{**) Дрібні зернятка які вживують орієнタルні цукрари.}

мандрівкою й виконаною тяжкою працею у хижці, знову згорнулось у кульку. Я піднесла з кам'яних плит клаптик лівкого паперу. Був по-писаній кирилицею.

Зібрала кілько уривків. Склала їх як мозаїку. Сумніву бути не могло: написано мовою російською. Згадувалось у цих уривчастих рядках про ламазерію Галарінг-Чо, про «вістуна», що кінцем кожнього столяття посилається до людей Заходу, щоб, прислані матеріалізмом, «не заснули остаточно, облінившись думкою»... Згадувалось найменіння аскета — мудреця Морія.

На рукопису, що зберігся у ліпшому стані, стояв і підпис: Елена Блавацька. Я не могла витримати руху схильованості, при несподіваній «зустрічі» з рукописом цієї «комети людського духу», котрій тяжко знайти відповідне місце на обрію людських шукань.

У всіх частинах світу запалила вона пожежу. Ганялась за свою «Вищою Правдою» всіма крайніми Землі немов простороні, але відданості не існувало для її нестримного духу й масивного тіла.

Чи ж є казка більше фантастична, як життя цієї доньки Української Землі, з вдачею Запорожця? Бо народилась Олена Блавацька, власне Олена Ган, донька полковника, недалеко Херсону.

І пророчим знаком було, що на хрестинах малої Оленки від свічки запалились ризи на священикові, що хрестили дівчинку. Було це 1831. р. Коли ж мала Оленка почала говорити, виявилися дивні явища, які оточували дитину. Вона прочувала, що діялось в далікіх краях. При перевірці все стверджувалось. Дивні істоти, — духи природи, невидимі іншим, оточували дитину. Блавацька описує їхні форми, розуміє їхньому способу думання. Вони навчають її. При зустрічі з незнайомими людьми Блавацька говорить про їхні вчинки, зроблені перед кількома роками. Часами «бачить», чим була та людина «у минулому життю». Бо вірила, що люди народжуються «з довгим минулім». І воно, власне, керує далішими формами й проявами людського життя». Олена Блавацька є живим протестом проти потреби «жіночої рівноправності». Вісімнадцятьрічною дівчиною віддано її заміж за значно старшого від неї генерала. Але даремно сивий «молодий» очікує на свою юну «молоду». Він більше ніколи не побачить її. Олена замкнулась в своїй кімнаті, щоб передягтись, по шлюбі до дорожнього костюму. Але у ту «пілобіну подорож» пустись сама, вибравши на волю вікном своєї дівочої кімнати.

У Південній Америці живе вона життям диких ковбоїв. Звідти пробує дібратись до Тібету у чому її забороняє англійський уряд, посилаючи проти беззоронної дівчини навіть військо. Блавацька на якісь час відкладав плян втрапити до Тібету й студіює «таємну магію» Конгських лікарів-чародіїв в Єгипті.

За хвильку, кинувши «чорну магію» свого чорного вчителя Метамона, Блавацька б'ється уже вояком, в рядах Гарібальдіїв. Тяжка рана примушує її покинути лави бойців. Під час лікування рані вона читас Купера. Наслідком цієї лектури є подорож до Канади...

Знепацька, голос дзвону перервав мое оповідання про життя — кавку сміливої жінки, яка не допоминаючись жадних «прав», сама власною рукою сягнула по всьому, що її цікавило в манізо.

— «Дзвін?» — лагідно всміхнулась до мене Маті Вдов. — «То

франкські*) жінки... Мають утулок, як ми. Тільки не для вдов, дівчат, сиріт та хворих. Давін скликає їх — замість гонту — молитву, у святочної «хньої «богині», що має трояндовий вінок на голові, проміння в руках й гада під ноговою...

— «Трояндовий вінок?.. Марія Сіонська!» З хвилину обі дві прислухаємося мовчаки... Хто ж вибрав собі «благу честь?» — «Туріст духу» — Блавацька, чи ті невідомі і невидимі «франкські» жінки, що живуть на самому порозі Індії й не ваблять їх «таємні науки», ніж країні фантастичної краси?

Вистачає їм країна Любові й Милосердія, в якій замкнули вони...

Мандрівки-ж Блавацької — суцільна втома, гонитва, стремління вхопити й затримати осліплюючий міраж фата-моргани, який вічно віддає від неї...

Того ж ще таки дня я вирішила повернутися до Європи. — «Мідь згучаша» гонга загубилась у лагідному співі дзвону, сестре якого нагадало: *Sursum Corda!* Досить і мені палити його вогнем «Святого Світла» та немилосердного людського кохання... Досить ганитися за Хімерами, як дитина за баревними метеликами. До Єспанії! Та в Авілі, у «Святого Йосифа» приняти габіт Кармеліток Св. Тerezii...

Але рука сліпої Мойри ще раз, — знову, — перекреслила мої плани. Не було на те волі Божої, щоб білій плащ Кармеля вкрив мої руки. Призначенні нести свій хрест ще далі...

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Циганський великдень

(Фрагмент спогадів).

... Ніколи так ясно, як тієї весни в Провансі не відчула я відгуків недавніх легенд. Мов паходці ладану, що вже доторів, розливалися в повітрі згадки й спогади про минуле давнє й вічне, й наповнювали повітря моєго довкілля. Ось вже й не видко запашних кучерів сизодиму, а все ще перебувавши в його ароматі, чуєш його на устах, що новне волосся й насикута одіж. Дійсність — та це ж лише стовбу квітучої броскви, твердий, грубою корою укритий, як і кожен стобур, — та ж хмарка рожевого квіту перетворює звичайну деревину Аркадійську мрію, в постаті Дріяди. Усміхнена — вона простягає підні руки-віти до неба й — хто знає?, — коли б підстерегти її вночі, може точиться в легенському танку, моя казкова русалка в теплій місячній пошні?!

Того року Великодні Свята припали на чудові дні досягаючі відмінності. Й затужила душа «продовжити собі Великдень», пережити повне згадку про радість першого Воскресіння. І чом б ж мені, справді самітно, нехтуючи комфорtabельними способами подорожі, не відб

*) На дальному Орієнті кожний, хто не є «свій», в «франк», незалежно від національності.

ти проще по місцях, де жили, чи де бували ті, що за свого земного життя бачили власними тілесними очима божеську апoteозу безсмертя — славу Воскресіння Христового?..

Марсейський бревіяр говорить:

... коли ж схотіли жити затерти й сліди по Христі в Палестині, то до Провансальської Землі, саме на острів Камаргу пристала галера. Була без вітрил, без стерна і без весел. Й принесло те судно цій країні, а одночасно й цілій Європі разом з трьома Святыми Маріями й віру Христову. Воскреслий Лазар поїде «добру вість» до Масилії (Марселя) і був там епіском першим, Марта з вірною служницею своєю Марцелою подались до Тараскону, Марія Магдалена помандрувала до країн гірських, Максимін, близький учень Христа, дістався до Акве-Сексте. А дві Марії — Марія Яковлева та Марія Саломея, разом з пубійкою Сарою, колишньою улюбленою слугою Магдалени, лишились на острові Камарзі...

Звідкіль же почати «мандрівку за видинами Воскресіння?»

— Та ж ясна річ: конечно з гробниці Св. Сари! — розкладав чушкими, висхлими руками провідник Максимін, ветхий, мов оливний пеньок. Мав святе наймення попутника Родини Бетанійської, все — мені цікаве, «на власні очі бачив» і з досвіду знат, що, коли «йтимемося», як годиться на прощу ходити, то прибудемо туди саме на «Циганський Великдень»...

— — —

Солодко ще дрімає сонце в перлових серпанках...

Ніжно, але певно обняв прозоро-зеленими раменами Родан улюбленій свій острів — Камаргу. Заздрісно стереже сільську свою німфу-красуню. Близько бо може — могутній чарівник! Чи ж можна довірятись мінливому погляду його синього ока й співам сміливих та пустотливих хвиль, завжди готовим до нападу?..

Мій білій коник «Русиньоль» («солоноїко») дріботить стрункими ніжками, немов ось-ось затанцює фаранделу. Немов на весілля чи на корріду (бій биків) їдемо, а «їдемо» на побожну прощу.

Чи це корабель скамянілий? Чи може та, посвячена Родиною Бетанійською, трирема змінилась у скелю довгасту, й з цимбурами-вежами лишилась там, на межі двох рівнин — срібно-блакитного моря й сизо-зеленого суходолу?

А над річкою — немов хтось на велітенських решетах шеретує баревний горох, — рух і галаслива метушня яскраво-барвистого люду. І возів-возів, поки сягає око, — найріжноманітніших взірців й дивовижного архаїзму! Чи є тут ярмарка? Та ж ніколи в житті ще не бачила я стільки циган?!

— Напевне! — стверджує Максимін. — На цей день тут їх збираться й поверх двадцятьох тисяч!

— То це — їхній Великдень?

— І так, і ні! Так люде звуть, а в дійсності вони приходять на свято своєї патронки, Св. Сари, що в цей день її пам'ять...

На зелених луках — незлічимі табуни коней, між ними — круглогорі бики, що випасають їх тут для коррід в сусідній Єспанії. По-шід берегами ріденько розкидані рибальські хатки. Містечко «Святих Ма-

рії» — в дійсності майже село. Але сьогодні не вгадаєш його мешканців, бо вони вточали в зашліві ріжноманітних циган, що з'явилися з кількох держав.

Зблизька бачу, що за возами — ніби укріплена фортеця чи маленький замок.

— Та то ж монастир. І як би йому не бути, як фортеця, коли ж тут раніше життя не було від піратів?.. Хіба ж я не знаю — дивується Максимін, — що цю фортецю збудували отці Бенедиктини з сусіднього абатства Мон-Мажур (Найбільшої Гори). Це ж було в одинадцятому столітті, й була над гробницями лише маленька каплиця, церкву постали вже в XII. віц! — Повідає таким тоном, ніби я вже тоді буда бодай малим дівчатком і мусила б сама знати, як і що. — А співи, і музики — рім ясна! — почали ще з-учора!

Мені ж, по правді кажучи, зовсім не так ясно, як Максимінові, де ж вони беруть голосових засобів на цей довгий час? Бо ж скрізь і всі співають повним голосом, і співають не самих побожних гімнів: хто що знає, хто що вважає за ліпше. Хіба ж не однаково заспівати під мурами святини тієї найліпшої пісні, що співавши її під віконом любої дівчини?.. Богнені очі, червоні уста, палке серце.. Чей же все те створив Господь?!

Кошача сива гітана, обтягнена бліскучою, темно-гнідою шкірою, з чорно-кресленими заплющеними очима, хитається з боку в бік в надхненному співі-молитві молиться без слів, лише безкінечними рулядами з найнижчих, басових, глибоко-драматичних тонів й зривається високими різкими зойками. Плаче над минулим? «Чарус» піснею чи заколисує, як хвору дитину, своє вічне лихо?.. З довгастими очима гітаніта-шліток, тоненька й гнутика, мов очеретина, — дзвенить повною силою про власне серце — mas dulce que el caramelo, — солодче за карамелю!..

Безбатьченки!.. Розсіяні по цілому світі, й піде не буваючи «вдома». Чи дійсно, «з ґрунту», з психічного групту цигане — без винятку всі злодії, дурилі, негідники, що по всіх закутинах світу несуть «свою славу»?.. Приймайті тут, приймайті сьогодні — вони інші. Ось куна голих циганчат — й не кидаються на тебе, як пси на кістку. Навмисне торкається рукою кучерявої вовночки циганського «фавна в дитинстві» й пробую сказати в його мові:

— Como se llamas? (Як тебе звати?), — але мабуть говорю дуже кепсько чи не з тим, що тут звикли, акцентом. Циганча вертить мене чорними вугликами своїх очейт адвивовано й майже підозріло. Але раптом в тих вугликах заграли веселі «чорттики»: Nanza quan ha, plou-ta quan lou li gatou! — «Ім, коли маю, плачу, як віднімуть!» — й мов япцірка, ховається під брунатну буду на возі.

Простягаю монету ветхій немічній циганці з каламутними, як мильна вода, очима, — монету. Але баба заплющається: щоб і не бачити споткусі! — й воронячим голосом харчить:

— Тут «не працюємо»!..

У храм потоком чемної, горячої лави вливаються прочани. Як би увійти й собі.

— Як? Та ж ясна річ: тільки нічого не робіть, і вас внесуть! — чую дорогоцінну Максимінову раду.

І вже людський потік змиває мене з твердого субстрату луки й не, мов трісочку, гойдаючи й перекидаючи на інші хвилі. В перкві — в печі: дуніло до міlosti. Свідомість тониться в чаду безнісценічних чічок, лампад і клубах фіміяму. Ледве розумію, що ми — в нижньому поверсі монастиря: горішній належить двом Святым Маріям. Там відочіпають вони в кедрових, кутих сріблом саркофагах, — а тут — святиня циган» — гробниця Св. Сари.

Тоді ще я не бачила, як моляться в Лурді, — то й видалось мені, що ніде не може бути палкішої молитви. Ось пристрасно, жагучо рибле зорна молодиця й товче головою в потемнілу труну Святої. А обіч притулилась щокою й тихо, довірливо шепче, «на вухо гробниці» спопадається друга. Одна третя схилилась і гладить-гладить домовину, як нову й милу доночку. Тісно при ній поклала на гробницю бронзова мати немічну, позеленілу дитинку й обнімає заразом її й ріжок саркофагу. Старий циган з молочно-білими, «запорізькими» вусами завмер, як ібініова статуя, з благально піднесеними вгору кощавими руками. Інший, підносочи одну правицю, щось мовчи присягає, а з його розпашених па жар очей збігаються шинурочком слізи, як прозорі краплини воску з розтоплених свічок. Шепотіння, зітхання, надривний плач, і зигуки, і зойки... Бо ж не до храму, не до гробниці, не до святині привели ці примітивні людські істоти — до рідної матери, яка їх зрозуміє, вислухає, пригріє й підтримає безправних, упосліджених, бездомних, пристрішніх...

Та вже мене, спресовану, мов сушену мерунку в пуделку, людська свія винесла з церкви й несе до моря. Видко спереду єпископів під балдахином, вибліскують золотом штігі орнати, угнуті язики вогненно-їлові квіти свічок. За духовенством коливаються гробниці Святих Марій і Св. Сари. Позаду — серед моря ріжнокольорових голів — на білих котах, з тризубами-списами, як давні римські когорти, — сотки вершин-кіб-пастирів, «guardian'ів» з Камарги й сусідніх країн, селян з рівницями й гір.

Греці, Римляни, Сарацени, Еспанці, Баски дивляться з цих смагливих сбліч, цих, так званих «французів», як і орнаменти зі співів — звірів Маріянських пісень на честь Богородиці й не двох, а «Трьох Марій». Бо ж хоч тут і нема памятки по Св. Марії-Магдалені, га ж весь Прованс скрізь і завжди шанує «Золотокосу», як ідеал святої краси і небесну «Прекрасну Даму».

Дзеленчать давоники, клубиться ладан і спів, розливаючись з людським потоком вздовж берега. Летять у море квіти, тисячі жмень жбурляють у воду «конфетті» — й не лише папірові, а такі, як на Венеціянськім карнавалі, — своєрідні баревні кульки з тіста, «затірку», що з плюсокотом падає, мов кольоровий дощ на морську поверхню. Ось гадючкою блиснуло в повітрі шкляне памисто, зірване з смаглявої шні побожною рукою, — й вже посипався каскад блискучих бусів й кораліків, барвисті слізи екстазі...

Єпископи й духовенство входять у великий баркас — «Річ ясна: такий, яким припливли сюди Бетанійські Вигнанці!» В другий — подібний, — вносять святі гробниці, бо ж «Треба, щоб як і тоді самі святі приві

стали до нашого берегу. Треба, що вони знову зійшли на цього й щоб цей патови власними устами привітав їх!..

Тому ж то — розрадовані до сліз присутні, тому ж десятки тисяч смагливих рук без втоми плашуть і плашуть, як на корріді, як на римському форумі? коли «Святі виходять на беріг»...

МАРКО ЛАГОЗА

Прокляття большевизму

ДІЯ ДРУГА.

Весна в цвіту. Над шляхом стойть Дмитрова хата. Коло поламаного типу лежать колодки. На шляху; воріт нема.

ЯВА I.

Шляхом іде Коройд. Порівнявшись з хатою зупиняється.

КОРОЙД (сам гукає у двір). Дмитре! Дмитре! (Стукає палицею об кілок). Дмитре! Дмитре!.. Щось ніхто не обзывається. Може повмирали? Тепер у кожній хаті мерці позаводились. (Іде в двір до хати, стася коло вікна, гукає в хату). Гей! Хто там є? А ну, виходить сюди! (Голос з сіней: «Не гвалтуйте! Ми ось тут»).

КОРОЙД (відходить від вікна, став проти дверей, говорить у сіни). Гайда на роботу! Нічого дома сидіти, байдики бить... Виходьте мершій!

ЯВА II.

Оксана й Дмитро, помалу, ведуть немощну Ярину з сіней і садовлять її коло хати, на розстеленому сіннику.

ОКСАНА (рядном прикриває матерні ноги). Тут вам буде, мамо, краще, ніж у хаті. Сьогодні видався дуже хороший день: тепло, ясно й тихо. (Сідає коло матері).

ДМИТРО (до Коройда). Що ви казали?

КОРОЙД. Беріть лопати, та всі йдіть на роботу.

ДМИТРО. А що ж робити лопатами?

КОРОЙД. Поле копати. Коні в колгоспі віздихали, а земля не орана.

ДМИТРО (хитає головою). Щитайте, що в мене, майже, нікому йти на роботу. Жінка, — самі бачите, з ніг уже звалилась... Голод замучив... Оце тиждень тому, батько вмерли з голоду й малій синок Олесь. (Помовчавши). Я вже так захарчувався, що всілу ноги волочу. Ще поки жом давали в заводі, — можна було хоч, якнебудь, борсатись... А як заборонили й жом давати людям, то я зовсім охляв... Не сьогодні-завтра, піду на той світ.

КОРОЙД (зневажливо). Та ну? Ти краще скажи, що робить не хочеш. Хліб погноїв десь у землі, а тепер базікаєш про голод. На біса мені здалися твої скарги! Погода стойть хороша, тепла, — копати землю добре. Гайда на роботу!

ДМИТРО. Хліб я не потгоїв, а ви забрали.

ОКСАНА (до Коройда). Ви думаете, що й батько такі здорові, як ви?

КОРОЙД. Та хто знає чи я, чи він здоровий,

ДМИТРО. А Боже мій! І вам не гріх таке казати? Я вже з ніг вalousя. (Помовчавши). Хоч би нагодували, а потім і на роботу вже гнали.

КОРОЙД (роздратовано). От тобі й маєш! Не сіло, не виало, давай, бабо, сало. Не пропадеш, як до обіду попрапоєш! Не хоч здихати з гододу, — іди на роботу... Там і попоїси.

ОКСАНА. Хіба істи даватимуть на роботі?

КОРОЙД. Затірку даватимуть.

ОКСАНА. От, добре. А хліба даватимуть?

КОРОЙД. Ха! Оце вигадала! Де ж тепер є таке, щоб до затірки хліб давали? Скажи спасибі, що хоч затірку дають.

ДМИТРО. Таки що не кажіть, а страва без хліба не тривка.

КОРОЙД. Ей, Дмитро!

ОКСАНА. Та чого там — Дмитро? Хіба не правда?

КОРОЙД. час не їде... Зараз мені всі йдіть на роботу! Щоб засіяти землю, треба самотужки орудувати лопатами. Такий прислали з центру наказ. (Іде з двору і обернувшись). Гляди ж, Дмитре, щоб я вдруге не нагадував. Зараз беріть лопати, та йдіть на бурячище, до Копилової могили. (Пішов).

ОКСАНА і ДМИТРО (разом). Добре, підем!

ЯВА III.

Дмитро, Оксана, Ярина.

ДМИТРО. Таких, як Коройд, мало світ родить. Сатана, а не чоловік. Не встигне тобі й три слова сказати, як уже; гир-гир-гир!

ЯРИНА. Сказано — кат... Ох, ох! Бодай він пропав, щоб і світу не паскудив!..

ОКСАНА. Він мені такий страшний, що я, як побачила його коло хати, то в мене й усередині похолонуло. Але, як почула, що на роботі затірку даватимуть, то в грудях неначе сила воєкресла. Дарма, що робота важка, — аби істи було що... Може таки врятуємося від голодної смерті.

ДМИТРО. Правду сказати, дочки, ото й я зрадів. Хоч затірка без хліба й пікудишия харч, але все ж таки маленька піддержка буде для нас усіх.

ОКСАНА. А буде.

ЯРИНА. Щеб пак! Ох! Раніш хоч жомом живилися, а це вже й жому не дають. Ох, ох!

ОКСАНА. Советська влада твердо наважилась виморити українців голодом. Тим-то їй жому людям не даде.

ДМИТРО. Немає, дочка, того злочину в світі, на який не пішли б соціальні керівники. Душогуби... що їй казати. Треба трохи лопати погострить, щоб легше було землю копати. (Пішов у сіни).

Раз-празд, шляхом ідуть колгоспники з лопатами на роботу, в одиниці і по два.

ЯВА IV.

Оксана і Ярина.

ЯРИНА (плакає губами). Ох, доню моя! Хоч би крихітку хліб вкинути в рот... Ох, ох! Як мені істи хочеться... Світ не милий...

ОКСАНА (обнімає матір). Не журіться, мамо! Тепер ми вже і пропадем... Я щодня ходитиму з батьком на роботу. Всю ту затірку що нам даватимуть, ми будемо діліти на три частини. От же їй сам прохарчуємося і вам буде що істи. От їйбогу, правду кажу! Побачите,

ЯРИНА. Так? Ох, ох! Дай Боже!.. Спасибі, дочка, за добре слово. (Переводить дух). Шкода... Нічого вже не врятує мене: дуже я знесила... Ох, ох! Важко мені... Я скоро помру. (Плаче).

ОКСАНА (чуло). Мамусю, рідненька! Не плачте... (Обнімає). Я всі зроблю, щоб ви жили. Сьогодні затірки принесу і завтра принесу, післезавтра принесу... Як попоїсте разів зодва, чи зотри, то їй одуже... Де та їй сила візьметься... На ноги станете зводитись... Ну, год Заспокійтесь... І я, мамо, сильно істи хочу... Всилу рухаюсь. Та що ж мушу кріпитись, поки ноги ще носять...

ЯРИНА. Дитино моя, кохана! Ох, ох! Мені вже не жить на світі. Все мое тіло потерпело, обважніло, а всередині, неначе потрухло все... Ох, ох!.. Немає сили їй поворухнутися... Я їй до вечора не доживу...

ОКСАНА (через слізози). Бог з вами! Що ви, мамо, вигадали? Краще я нехай помру. (Плаче).

ЯРИНА (гладить Оксану по щоках). Хай Бог милує! Я вже на жилася на світі, а ти, дочка, ще молода... Ох, ох!.. І на тобі, голубчико моя, лиця вже нема... (Переводить дух). Борони Боже, хоч би не вмерла... Так, дочка, моя!.. Хоч би крихітка хліба... Боже мій, Боже! Я вже тільки вмирати голодною смертю... Коли б той проклятий Сталін на Страшному суді так мучився і конав, як оце я мучусь!... Ох, ох!

З сіней виходить Дмитро, з двома лопатами.

ЯВА V.

Дмитро, Оксана і Ярина.

ДМИТРО. Ярино! Ти надворі будеш, чи в хату тебе взяті?

ЯРИНА. Надворі. Тут тепло, сонечко сяє і пташки щебечуть... Ох, ох!

ОКСАНА (утирає слізози). І я думаю, що надворі буде краще, ніж у хаті.

ДМИТРО. Ходім, дочка, затірки заробляти в Сталіна. (Дав лопату).

ОКСАНА (встає, бере лопату). Кажуть люди, що потопаючий хапається за соломинку. Попробуєм за сталінську затірку вхопитися. Може таки врятуємося від голодної смерті. Ходім!

ЯРИНА. Хай вам Бог помагає. Ох, ох!.. Давайте хоч попрощаємося... Чує мое серце, що я вже вас більше не побачу. Ох, ох! Прощай мене, Дмитре! Може я коли-небудь тебе чимсь образила, або прогнівила...

ДМИТРО (зняє шапку, стає побожно перед Яриною). Бог прости!.. Прощай і мене, Ярино!..

ЯРИНА. Бог простить!

(Дмитро відходить, надіває шапку).

ОКСАНА (стає перед матір'ю). Прощайте мене, мамо!..

ЯРИНА. Бог простить! Бажаю тобі, доню, довго жити, одружитись і діток діждати... Ох, ох! За твою слухняність і покірність батькові і матері, Бог тебе нагородить щастям. (Переводить дух). Прощай і мене, дочка!..

ОКСАНА. Бог простить! Бажаю вам довго жити... (Обнімає матір, цілує).

ЯРИНА. Хай вам Бог помагає! (Плаче).

ДМИТРО й ОКСАНА (разом). Спасибі. Хай і вам Бог помага! (Пішли помалу на шлях, утираючи слізози. По хвилі зникають за рогом).

ЯВА VI.

ЯРИНА (сама. Тихо). Пішли, сердешні... пішли... Дожилися до краю... Совіцька влада всі жили з нас повисотувала, та їй кинула на призволяще... Живіть, як хочете... або вмирайте. (Пауза). Боже, Як важко на душі... Ох, ох!.. Пішли затірки зароблять... Всилу ногами поплутали, сердешні. Оксана ще сяя-так... Сказано — молоде, сильніше... А Дмитро?.. Він такий немоцьний, такий немоцьний, що страшно й глянути... Йому три чисниці до смерті... Ох, ох! Одне я знаю... (Переводить дух). Одне я знаю, що не воскресить і мені... Прийшов уже край життя моєго... Прийшла смерть моя... Серцем своїм чую, що сьогодні я помру... Ох, ох!.. (Пауза). Істи... сильно істи хочу... аж шкіра болить на мені... Господи, Боже мій! Пошли мені хоть крихітку хліба?.. Або вкажи стежку де і як помочі шукати? Кого просити? Ох, ох!.. Я не хочу вмирати... На віцо смерть?.. Я хочу жити! (Тихо). Так... Я помру... (Плаче. Згодом, заспокоївшись). А день який хороший: жодної хмаринки на небі... тихо, тихо і ясно... Сонечко, аж миготить, немов на похороні плаче... (Переводить дух). А як далеко видно, від нашої хати... Срібллясте марево тріпотить, неначе вода котиться... Покійні матії казали, що то Божі овечки біжать... Ох, ох... Он вітряк стоїть на горбі, крила розпросторив, неначе хтось руки до неба підіняв... (Роздиляється навколо). А он золотий хрест сяє на церкві..., височить над селом... (Хреститься). Боже, праведний! Заступись за нас грішних... Покарай смертю гнобителів наших: жидів і комісарів... Ох, ох!.. Як гар-

но скрізь!.. Нічого миліше нема на світі, як життя... А? Соловейко від-
кілька разів прилетів... Гарю співає... (Хитає головою). Життя... Ох, ох! (Пауза). І от скоро закриються мої очі і я більше не побачу білого світу... Не побачу весняних садків, білих, як молоко... Ніколи вже не буду на полі... Ох, ох!.. За віщо мене вбивають голодною смертю? За віщо вбивають моїх дітей?.. Я нічого не вкрадла, нікого не обдурила, не осудила, нікого не вбила... (Переводить дух). Я тільки працювала, хліб приробляла, та діток доглядала... Більш нічого!.. Так за віщо ж мене, з дітьми, так жорстоко карають? За віщо? (Плаче. Згодом, утирає слози). Хоч би Оксана вже прийшла... В очах у мене чогось потемніло... Хот би не вмерти... Ох, ох!.. (Пауза. Тихо). Оксано... дочки... Дмитре... Прощайте... (Хилиться набік). Я... помир... (Пауза).

Німа сцена. По хвилі в двір заходить сусідка.

ЯВА VII.

СУСІДКА (підходить до Ярини. Сама). Чи не вмерла? (Нахиляється). Ярино! Ярино! (Хитає головою). Господь прийняв... (Хреститься). Царство її небесне! Золота людина була... Вона нікому накриво слово не сказала. А що вже трудяка! Не сказати: сонце сходить, — вона вже на ногах, сонце заходить, — вона ще працює. Двадцять п'ять літ жили ми по сусідськи. Вона не тільки словом, — натяком ніколи не образила мене... Та хіба тильки мене? З усіма вона лагідна, привітна і завжди весела була. Хто б подумав, що така працівниця з голоду вмере?.. Принесла їй кусочек буряка, печеноого... Та ба! Й, сердешній, вже нічого не треба. За віщо народ гине? За віщо терпить такі страшні муки? Коли ж цьому пеклові буде кінець? (Плаче. Пішла).

ЯВА VIII.

По хвилі із-за рогу виходить Оксана з горшком, закутаним у поглотницу. Іде шляхом, — заходить у двір.

ОКСАНА (сама. Злякано). А! Мати лежать!.. Ой, Боже мій! (Підбігає, ставить горшка на призьбу). Мамо! Мамо! (Падає навколошки, торзає). Може ви спите? Мамо! Може ви тільки так мовчите? Я вам затірки принесла... Мамо! (Хопається руками за голову). Ай! Мати вмерли?! Умерли мати! (Тужить). Ой, я нещасна!.. Ой, моя матінко, рідна!.. Накого ж ви мене покидаєте?.. Де ти смерте? Прийди ж мене забери... Хай буде вже кінець... (Заспокойвши, устає, хусточкою утирає слози). Плачу, а сліз нема. Виплакала вже. Та і в кого вони тепер є в цій Україні? Хто ще не вмер з голоду, — тільки те ж робить, що плаче. (Лівиться на мертву матір, потім сідає на призьбу, тихо плаче).

ЯВА IX.

Ледра пересувуючи ноги, із-за рогу, помалу виходить гурт колгоспників з лопатами і йде шляхом. Між колгоспниками й Дмитро йде.

МИХАЙЛО (з гурту). Дмитро вже дома.

ДМИТРО (підходить до колодки, зупиняється). Всілу доплентався до дому. (До гурту). Хіба посидимо трохи на колодках? Га?

БСІ. Та не мішало б. (Сідають).

ДМИТРО (сідає). Хуу! Не доживу до нових вінків... Зовсім уже вибився з сили... Ноги тремтять, відмовляються носити...

ГРИЦЬКО (з гурту). Що ж тут за диво? Робота воляча, а харч со-
бача. Хіба то затірка, що нам сьогодні давали на обід?

ВАСИЛЬ (з гурту). То свиняче піло.

ДМИТРО. Вже ж не що...

МИХАЙЛО. Пригорщ комбікорму розбоятли у відрі окропу, та й «затірка» готова.

ГРИЦЬКО. Глумляться з народу, як хотять. От прикутили!..

ДМИТРО. Ах ти, ідолська советська влада!.. Де ти взялася на на-
ші голови?

БСІ. Чума, а не влада.

ВАСИЛЬ. І зло ж бере!

МИХАЙЛО. На кого ж ти сердишся?

ВАСИЛЬ. На себе.

ДМИТРО. За віщо?

ВАСИЛЬ. За те, що дурний.

МИХАЙЛО. Мабуть з голоду здурів.

ВАСИЛЬ. Ні, не з голоду.

МИХАЙЛО. То від чого ж ти здурів?

ВАСИЛЬ. Від чого?

МИХАЙЛО. Еге ж.

ВАСИЛЬ. От до речі, давай поговоримо.

МИХАЙЛО. Давай поговорим.

ВАСИЛЬ (до гурту). Поміркуйте лише гарненько всі. Як ловко об-
дурили жиди селян!.. Засліпили їм очі землею, та й запрягли в совєт-
ські оглоблі, міцно затягнувши супоню. До чого все це дійшло — самі
бачите. Факт, що за миску піла, з комбікорму, яке називають, про люд-
ське око, затіркою, кожен з нас лопатою копає цілий день. Отож
я й дурняю себе за те, що прийнявши брехню за чисту правду, — про
советський «рай», — я скажено плескав у долоні і кричав «ура» за це
прокляте пекло, в якому сам тепер мучусь. Аж у 1929. році розумі-
кав, що й до чого, як почалася колективізація.

МИХАЙЛО. Свята правда! Всі ми кричали «ура» й плескали в до-
лоні... Тоді тільки за розум уялися, коли в хату лиха доля прийшла.

ГРИЦЬКО. Сказано — не вір жидові, як чужому собаці.

БСІ. Отож бо й біда, що були повірили.

ДМИТРО. Неуки... Не знали, що брехня й зрада, то жидівський
гендель... Такими жиди є скрізь... Краще з ними не знатися. Цур їм!

ВАСИЛЬ (виймає з кишенні газету «Правда», розгортав її, роздив-
ляється). Ай, ай, ай! Яка нахабна брехня... От фарісеї! Ви тільки по-
слушайте, що написано в цій, брехливій, газеті...

БСІ. А ну, прочитай, послухаєм.

ВАСИЛЬ (голосно читає). «Антисоветские измышления фашистов,
Вопреки общизвестным фактам, фашисты во все горло орут на всех
перекрестках Европы, будто бы на Украине свирепствует не слыха-

ний в історії човенства голод, уничтожаючий міліоны крестьянських життей. Нет нужди опровергати эти фашистские бредни, не никакого голодда на Украине нет. Не секрет, что в мире нет более щасливого и довольного народа, чем народ украинский. Но фашистам этого дела нет». (Мне в руці газету, кидав на землю, топче ногами). Чли брехню? Оде вам така советська правда!..

ВСІ. Ганьба!

ДМИТРО. Торік урожай був задовільний в Україні. Але ж то урожай цілком забрала советська влада в українських селян. І от тепер тинемо з голоду. Подивіться один на одного: всі пухлі, як колди... Пухлі з голоду. Немає двору в нашему селі, в якому не було б голодних смертей... Он куток Варварівка зовсім зпустощений. Всі люди на кутку повмирали з голоду в кількості 374 душі. Те, що робиться тепер в нашему селі, разум відмовляється осягнути: щодня вмирають голоду 70—75 душ. Десятки випадків людоїдства: батьки їдять своїх дітей, діти їдять батьків, їдять подружжя одне одного... Це жах! Голода у українського «уряду» Чубар був у нашему селі Матусові, 28. квітня. Він бачив, що твориться в селі; він бачив, як вартові били прикладами умираючих з голоду людей, коло заводської ями з жомом: люди не давали жому для їжі, одганяли їх від ями. Що зробив Чубар, що нагодувати умираючих жахливою смертю дітей? Нічого! Гинуть мільйони з голоду по всій Україні, а советські комісари безсorомно, як за вжди, нахабно запевняють світ, що ніякого голоду в Україні немає. Вуцім то це вигадка фашистів. (Через сльози). Неплачні ми люди! (Плаче Немов по сигналу, плачуть усі колгоспники).

Кілька секунд піма сцена.

МИХАЙЛО (утирає сльози). От, бачите? Всі ми плачемо... Та що з того? Слезми горя не зарадиш.

ВАСИЛЬ (утирає сльози). Ой, чумаче, чумаче, життя твое собаче. Це прислів'я часто говорив, покійний Степан Солом'янний.

ГРИЦЬКО. Жалко чоловіка... Умер з голоду. Співака був добрий!

МИХАЙЛО. Як заспівав бувало: «Думи мої, думи мої», або «Ревуть, стогнуть, гори хвилі в синесенськім морі», — то аж серце в'яле. Чудово співав!..

ВАСИЛЬ. Не дарма люди видумали пісню. Вона чи сумом, чи радістю, до всякого серця однаково говорити своїм, чарівним язиком.

МИХАЙЛО (до гурту). Заспіваймо лишеңь такої пісні, щоб по всьому селі, тую луна покотилася.

ВСІ. Давай заспіваєм. (Співають):

Ревуть, стогнуть гори хвилі в синесенськім морі,
Плачуть, тужать козаченьки в турецькій неволі.
Вже ж три роки, як в кайданах, терпим тяжкі муки,
За що, Боже милосердний, нам послав ці муки?

Підборкали Яничари, орлят України,
Підборкали, та й кинули, живих в домовину.
Де ж ви, хлощі, Запорожці, сини славної волі?
Чом не йдете визволити нас з тяжкої неволі?

ДМИТРО (хитає головою). Точісінько наша доля!..

ВАСИЛЬ. Наче цю пісню про нас зложили.

(Оксана йде до гурту).

ЯВА X.

Дмитро, Оксана, гурт колгоспників.

ОКСАНА (до Дмитра). Тату! Мати вмерли.

ДМИТРО. Вмерла? Ох! (Схилив голову, кладе руку на серце). Нема вже Ярини... Покинула нас... Пішла на той світ. (Плаче).

ВАСИЛЬ (чуло). Заспокійся Дмитре... Нічого не вдіш, чоловіче... Такий світ настав: люди гинуть, як мухи восени...

ДМИТРО (утирає сльози). Не сьогодні, завтра і я до Ярини піду, на той світ. (До Оксани). Тікай, дочки, звідсіля... єдиний порятунок...

ОКСАНА. Куди?

ДМИТРО. Куди очі стоять... Кудись до міста бериесь... Там, якщо не заробиш, то, може, випросиш, якусь кришку в людей. Я вже тобі нічого не поможу... Смерть уже на плечах... Давить мене до землі. (Силується встать, падає мертвий).

ОКСАНА. Ай! (Нахилилась). Тату! Тату! Ой, Боже ж мій! Вже й батько вмерли... (Тужить). Таточку мій рідний... Мене матінка покинула, навіщо ж і ви покинули? Куди ж я тепер дінуся, кругла сирота? Хто мене пожаліє сироту.

ВАСИЛЬ (сумно хитає головою). Дмитро вже готовий. Це шостий сьогодні з нашої бригади.

ВСІ (встають, побожно знімають кашкети, хрестяться). Царство йому небесне!

ГРИЦЬКО (надіває кашкета). Кожному з нас приготовано такий кінець.

ВСІ. Такий самий.

ВАСИЛЬ (до гурту). Давай поховаемо Дмитра, — сама дівчина нічого не зробить.

ВСІ. Треба поховати.

ВАСИЛЬ (до Оксани). Чи немає, часом, у дворі ями?

ОКСАНА. Є, за хатою. Торік батько для буряків викопали.

ВАСИЛЬ. Ой добре...

ОКСАНА (до Василя, через сльози). Поховайте заразом і матір. Вони коло хати лежать.

ВАСИЛЬ. Хіба ж мати твоя вмерла?

ОКСАНА (через сльози). Умерли.

ВАСИЛЬ. Поховаемо, дівчино, батька твого і матір твою.

ГРИЦЬКО (зітхав). Ех! Краще б нікого не ховати.

МИХАЙЛО. Що ж зробиш?

Колгоспники беруть мертвого Дмитра, несуть у двір, тут беруть мертву Ярину-і вся процесія зникає за хатою. З хвилину на сцені нема нікого. За сценою чути Оксанине голосіння. «Ой мій таточку рідний, як моя матінко дорога... На кого ж ви мене покинули, сироту? Що ж я, бідна, тепер сама робитиму?..»

ЯВА XI.

Оксана й колгоспники виходять із-за хати.
ОКСАНА (стас коло хати). Поховали... Тепер я одна зосталася на світі... Нема в мене ні батька, ні матері, ні сестрички, ні братика. Одна, як билиночка в полі...

ВАСИЛЬ (ідучи повз Оксану). Ох-ох-ох! Сьогодні твоїх батьків поховали, дівчинко, а завтра нас поховають.
ВСІ (ідучи). А поховають. (Шішли).

ЯВА XII.

ОКСАНА (сама). Що робить — сама не знаю. (Думає). Батько радили мені втікати звідсіля... Зроблю так, як казали батько... Піду з села... з дому під... А куди? (Помовчавши). Хай котить недоля, куди намірилась мене покотити... Може десь далеко, далеко від рідного села впаду, на шляху, та й загину... Ніхто й не поховає... А може десь урятуєся від голодної смерті?.. Я хочу жити... Коли б хоч Микола був кошко мого серця... Він би мене врятував... Може його вже й на світі нема?.. (Думає). Може й нема... Я його довіку не забуду... Піду на станцію. Куди перший поїзд ітиме, туди й поїду. (Хреститься). Господи, укріпи мої сили, вкажи мені стежку!.. (Бере на призьбі горщик з затіркою і їде з двору, плачуши).

Завіса.

НІНА РЕМЕЗОВА

Відродження пісні

(Із спогадів про Верховинця).

Ніхто вже не надіявся бачити його на волі, коли несподівано в 1927. році Верховинця випустили з тюрми.

Зовсім поспівлив, ледве живий, розбитий фізично і морально, повернувся композитор до рідної Полтави.

Здавалося, прекрасна ліра розбита і співець замовк назавжди. Але так тільки здавалося. Могутня творча сила Верховинця, його невмирний оптимізм і бадьорість могли загинути тільки разом із життям.

Минає короткий час, і знову в будиночку Верховинця починають лузати звуки фігармонії.

Стиха наспівуючи, Василь Миколайович грає на фігармонії. Усі присутні підхоплюють знайому мелодію. Не відриваючи рук від клавіатур, композитор диригує очима, рухами голови.

Всевладна чарівниця-пісня заволоділа будиночком, де живе забутий світом учений — фольклорист, композитор і диригент Верховинець (Костів).

Під час цих музичних вечорів народжується мрія про створення мистецького колективу, що міг би втілити всі поривання й надії, весь досвід, набутий за десятиріччя мистецької праці.

Верховинець не шукає співаків з поставленими голосами. Він знаходить справжні таланти серед закоханих в пісню молодих дівчат, дочек полтавських робітників і службовців.

Перший публичний виступ ансамблю радо зустрінути друзями і аматорами мистецтва. Але скоро артистам стає тісно в Полтаві. Потребні гастролі. 5 років мандрує «Жіночий Хоровий Ансамбль» по селах, у спеку й мороз, часто пішки, добираються артисти до найвіддаленіших закутків своєї батьківщини. Злідні ввесь час переслідують ансамбль. Заробітків ледве вистачає на півгодинне існування. В 1933. році «Жінхоранс» опиняється в Одесі.

* * *

Ласкавий, теплий вечір поволі спустився над містом. Далеко в темряві заблиминав червоним оком маяк. Міріяди вогнів засвітилися в порту, срібними доріжками розбіглися по тихій поверхні моря. Дівчатам ще не доводилося співати в таких надзвичайних умовах. Море тут зовсім поруч. Тихо шепочуть хвилі, набігають на низький піщаний берег. За дверима нетерпляче шумить, вирує людський натовп.

Кожний знає: від цього концерту залежить доля «Жінхорансу» — бути йому чи не бути. Сцена раптом спалахує яскравим світлом. Перед натовпом сивоусий дідусь у старомодному піджаку і просторій чумашкій сорочці.

В коротенькій промові Верховинець розповідає про творчий шлях ансамблю. Скінчив і відійшов убік. Він не диригувє. Дівчата цілком самостійні. Лунають вступні акорди ферепіяно, і пісня, розправивши крила, вільно і могутньо летить над морем, над берегом, над натовпом, що раптом завмер...

Ціле своє життя збирав Верховинець рідкі перлинин народної творчості, щоб щедрою рукою розсипати перед зворушеними слухачами свої незлічені скарби.

Поетичні веснянки, жалібні рекрутські, чумацькі, наймитські, старавинні весільні, жартівліві, гумористичні — пісні - танки, - хорово-ди. Скільки їх! Яке багацтво! Яка ріжноманітність мелодій і ритмів!

Не можна лишитися байдужим. «Верховинки» зворушують усі серця, навіть тих, що давно відцуралися усього рідного, хто забув...

Василь Миколайович бачить — очі баґатьох сповнюються слозами. Так! Так! Він переміг! Ось його нагорода, відплата за знищене життя, за роки переслідування, за хвору дружину Долю, за все...

Усміхаючись крізь слози, люди простягають руки артистам, схвилювано вигукують слова подяки. Верховинець стоїть між своїми співачками, вклоняється. Безмежно лагідна, трохи сумна усмішка сяє на його обличчі. Так почалася слава...

* * *

«Жінхоранс» того ж літа об'їздить безліч курортних куточків навколо Одеси, виступає перед найріжкоманітнішою публікою, скрізь користуючись величезним успіхом.

Артисти запрошуєть навіть у велику санаторію НКВД в Аркадії.. Подивившись зда лаштунків на величезний натовп військових, Верховинець сказав із своїм спокійним гумором:

— Цікаво, як зустрінуть нас «друзі», що ледве не спровадили мене на той світ.

Зовнішньо концерт відбувся прекрасно. У перших рядах сиділи постаті, що нагадували ефінків. Іх руки здіймалися для оплесків, але обличчя лишалися байдужими. Пильно, без усмішки, мертвими жорстокими очима кати дивилися на свою чомусь не загиблу жертву. Вони остаточно переконувались, що цей маленький дідок небезпечніший, ніж вони гадали. Після в'язниці Верховинець лишився живим! Більше того, він спромігся десь у Полтаві створити такий міцний, глибоко національний мистецький колектив. Про це треба доповісти начальству, і покидає розкішний парк на аркадійському березі, мабуть уже тоді, в ту серпневу ніч писалися перші рядки доносів. Люди з каменем замість серця починали плести невблаганні тенета, в яких мусив рано чи пізно опинитись Верховинець. Успіх «Жінхорансу» весь час зростає. За одеськими концертими ідуть гастролі в Харкові, Києві, Петербурзі, Москві. Верховинець подорожує на Далекий Схід, об'їздить Крим, Кавказ, північні республіки, несучи людям усіх верств і професій незліченні скарби українського мистецтва. Але чим більше росте слава Верховинця, тим підохріліше дивляться на нього кремлівські владарі.

Цілий час свого перебування на волі Верховинець почуває себе приреченим. Ця приреченість робить його ще активнішим і бадьорішим примушуючи його творити невпинно, користуючись кожним днем, кожною хвилиною.

У цей період композитор створює безліч нових пісень і танків, гармоніуз і розробляє мелодії, записані під час подорожів.

Але десь у тасмній московській канцелярії вже винесено смертний вирок українському мистецтву, а разом з ним і Верховинцеві.

В 1938. році хвиля єжовських арештів котиться через цілу країну. Верховинця заарештовано. «Жінхоранс» ще деякий час продовжує своє існування, але тепер навіть загадка про Верховинця здається небезпечною. «Жінхоранс» розігнали.

ОЛЕКСА ПАРАДІСЬКИЙ

Великдень у старому Харкові

На весні 1766. року однією з вулиць старого Харкова ішов високий чоловік у сірій світі з торбиною за плечима. З кешені подорожнього виширяла якась чудернацька саморобна флейта-сопілка. Спираючись він на довгу палицю — «журавель».

Була неділя. Над містом пливли великоштасі дзвони, нагадуючи

цим, що наближається Великдень. Дзвони чути звідусіль: у Соборному приході, у Дмитріївському і Миколаївському приходах, у слободах Лутинській, Захаріївській, Ключківці.

Стомлений мабуть неблизькою дорогою, чоловік присів відпочити на обочині пішоходу біля Покрівського монастиря. В цей час з-за рогу вулиці виїхав блискучий легкий повіз, в якім сидів харківський губернатор Щербінін із своїм прибічником. Повіз оточувала ескора вершників-гайдуків.

Побачивши подорожнього, губернатор спинив повіз і надіслав до цього прибічника.

— Вас просить до себе Його превосходительство.

— Яке високопревосходительство?

— Пан губернатор.

— Скажіть йому, що ми незнайомі.

Прибічник переказав слова подорожнього губернаторові. За хвилину він знов підійшов до чоловіка в сірій світі:

— Вас просить до себе Евдоким Олексійович Щербінін.

А! Про нього чував. Кажуть, добра людина: музикальна, — і подорожній підійшов до губернаторового повозу.

Цей подорожній, що насмілювався так вільно поводитися із всесильним Катерининським вельможою — російським губернатором на Україні, був Григорій Савич Сковорода, що запрошений до Харківського Колегіуму викладати етику або «християнське доброправіс».

Гарна школа була Харківський Колегіум, — згадує в своїх мемуарах один з колишніх «спудеїв»-вихованців Колегіуму, Лутиновський.

Його вчителі вміли розвинути в молодих людях здоровий розум і всесвіти в них ніколи невисилуницу любов до науки». Хоча Колегіум був дужною школою, але там викладали, крім грецької й латинської, ще й німецьку та французьку мови, математику, інженерію, геодезію, теорію артилерії й малювання.

В Колегіумі вчилося в той час, про який ми розповідаємо, до 500 студентів, а містився він у великій двоповерховій кам'яниці при Потрівському монастирі.

За кілька днів по зустрічі Сковороди з губернатором, Григорій Савич розчинив двері з намальованим на них образом філософа, який за допомогою молотка й долота вистругував з колоди постать гарного учня з книжками в руках, і ввійшов до класи колегіуму. Почався перший виклад з християнської етики, і вже з самого початку її студенти були здивовані і захоплені її змістом.

Сковорода питав слухачів про те, що в житті людини, і відповідав, що воно є прямування до правди. Дійсно живемо ми лише тоді, коли наш розум, шукуючи правди, знаходить стежки до неї, а, зустрівшись з її, радіє з її вічного світла.

Далі новий професор пояснював студентам, що справжнє щастя — з серці кожної людини. Що було б тоді, коли б наше щастя, таке по-

трібне всім, було б не в нас самих, а десь на Канарських островах чи в Америці, в пустелі або в багатстві, в чинах або здоров'ї? Тоді б і щастя і ми разом з ним були б бідними, бо не всікий зміг би дібратися до цих місць... Коли хочеш бути щасливим, не шукай свого щастя за межами, не волочися по палацах, не блукай по Єрусалимах. За гроши та пиши село, а щастя дарується всюди й завсігди даремно. Що ж воно тає — і легке, і найпотрібніше? Воно — Бог, а Бог — це Дух, розум, найвища на світі Правда. Він і є наше щастя.

* * *

Незабаром настали й Великодні свята. Частина «спудеїв» роз'їхалася і розійшлась по містечках, селах і хуторах Слобідської України. Але більшість залишилася в Харкові. Адже за стародавнім звичаєм другий день Святого Воскресіння в актовій салі Колегіуму силами студентів і під керівництвом професорів мусила відбутись мистецька великоднія театральна вистава.

Надійшов вечір цього дня. На майданчику перед Колегіумом, усікна якого світилися вогнями, панувало піднесення і радісний рух. Спудеї в довгих шовкових і китайкових киреях, у жупанах, защебунтух до горла на металеві ґудзики, мішалися з харківськими обивателями і чорними рясами ченців Покрівського монастиря. На манастирські брами впадала в око велика розмальована афіша, що повідомляла:

«Сьогодні на позір христолюблому родові спудеям Харківського Колегіуму буде виставлена трагедокомедія на Пасху Христову «Воскресіння мертвих».

В актовій салі було повно глядачів. Серед почесних гостей — губернатор, харківський і білгородський архієпископ, старшини місцевого гарнізону, губерніальний і повітовий маршалки. За театральною завісою йдуть останні готовування до початку вистави. Серед професорів, що керують спектаклем — Григорій Сковорода. Актори-спудеї, одягнені відповідно до своїх ролей і загримовані, займають свої місця на сцені. Завіса здіймається.

Перед отима численних глядачів розгортається в багатьох сценах і особах історія Гіпомена і Діоктита.

Злій хижак Діоктит руйнує добробут Гіпомена, відбирає його маєток, кидася в тюрму його жінку й матір, мучить Гіпомена, в наслідок чого той помирає. Однаке страшна хворoba опановує Діоктита, і той, у несказаних муках, теж копас. В останньому (V) акті показана зустріч Діоктита, що його з пекла виводить диявол, з Гіпоменом, який іде в суд проводі янгола.

Молоді актори з піднесеним виконують ролі Діоктита і Гіпомена, алегоричних постатей — Відради й Терпниня та ін. Уся салі напружену дивиться на сцену і мимоволі — крізь алегоричні образи персонажів трагедокомедії — бачить людей і події сучасності. В особі Гіпомена перед очима новстають козаки, обивателі і селяни українські, що іх польські магнати й московські судді та губернатори грабували й иничили.

Пограбований магнатом-ляхом (Діоктитом) український обиватель (Гіпомен) гадає знайти правду в суді. Але й суд — у руках чужоземців — російських урядовців. На загрози Гіпомена судом Діоктит глухо кидає:

— Що він мені про суд говорить? Хіба він не знає, що Діоктит при суді і сам засідає? А буде на мене апелювати вище — і у вищім суді я маю патронів більших...

В антрактах між окремими діями глядачі виходять з задушливої салі на манастирський майданчик, подихати свіжим весняним повітрям. Виходять офіцери в мундирах, обивателі в чумарках і обивательки в корабликах. Збираються купчаками, діляться враженнями.

Дзвінкіт дзвонка в руках молодого бурсака перериває ці розмови і всі поспішають до салі, бо ж на сцені починається «інтермедія».

З-за лаштунків стрімко вилітає на кін осіваний українським народом в його геройчних думах борець проти ворогів України — Запорожець. Войовничо лунає козача пісня.

«Піду знову на Січ-мати...»

Козак згадує про свої тяжкі пригоди, коли, боронячи свою рідну землю, він зазнав неволі в кайданах у ворогів, а вирвавшись з неволі й повернувшись на батьківщину, побачив, як там — «ліси, поля спустошені, луги, сіна покошені», все пограбовано, спалено, зруйновано ляхами й жидами.

І козак мріє про те, щоб відродилася «Козацька слава, щоб розпустилась всюди, як пір'ями пава, і щоб зацвіла знову, як рожа у квітні...»

Далі на кін виходять чваньковаті польські пани. Вони наказують «бити, товтки, валити, палити» українців-хлопів.

В різних кутках салі шелестить шепот обурення проти гнобителів українського народу.

Пізно вночі закінчується великоднія вистава в салі Конгрегації Колегіуму.

* * *

У той час, як у стінах Колегіуму спудеї театральними виставами відзначали Світлий Празник, інша частина вихованців цієї школи вже мандрували по селах і хуторах Харківщини і Полтавщини. Здебільшого це були найбідніші з числа студентів. А таких серед учнів Колегіуму було немало. Проте, як згадує колишній колегіанець Луб'яновський, — ні голод, ні холод не зменшували в цих студентів прагнення освіти. «Звикли ми до нестатків і до того, щоб задоволятися малими достатками, в якому б стані хто не перебував. Але ота біднота, котрої весь маєток складався з клуночки книжок і подушечки з повстинкою замість ковдри, розносилася згодом світло науки серед українського панства, купецтва, духовництва і обивателів, проникаючи до них влітку, а то й взимку та навчаючи їхніх дітей».

Ось оці найбідніші харківські спудеї, щі «пауперове», і мандрували протягом великоднього тижня по Слобожанщині, співаючи під вікнами селян і обивателів духовні великодні вірші та одержуючи за це «слад-

чайшії страви — капусту, горох, ріпку, боб, у салі варені». Швидко на-
повнювались цими стравами сакви й лантухи спудей, адже, як пи-
ше академік Дм. Багалій, рідко у кого з слобожан селити XVIII століт-
тя не було палінниць та книшів, добре просіянного хліба або пирогів.
Усі вони варили страву двічі на день: рано-вранці й увечорі; варили
борщ з буряків та капусти, з пшоняною затіркою, з сирівцем, із салом;
святами у заможніших бувала й баранина, свійська птиця, а часом і дичина.
На вечерю подавали звичайно гречані або пшеничні вареники,
густу пшоняну кашу з маслом та кропом, холодець.

Виrushуючи під час велиcodніх свят у мандрівку на село за цими
«сладчайшими стравами», спудей давали волю своїй фантазії й часто
творили різні гумористичні вірші й казки, в яких змальовували розкіш-
ні образи ситого, забезпеченого, багатого життя.

Спудей-поет бачив «школу, пирогами накривану», навколої його
падав пироговий град, лив «сметаний дощ», а «бріндзя, як сніг, у мі-
хні сипалася», перед очима школяра простягалася чудесна вулиця, на
якій «доми з самих сал муровані, а лоєм замість вапна шмаровані»,
«книшами, пирогами побіті, а палінницями зверху накриті», в цих бу-
динках «ковбасами защінаються двері, і замість колодок — на дверях
«пшеничні гадушки»...

У низці велиcodніх віршів, полищених нам у спадщину старими
мандріваними спудеями, ми зустрічаємося з чисто казковим образом
персоніфікованого Велиcodня, що виступав «крашанками, мов квітами,
довкруги укритий».

На ньому був «жупан з китайки, у бока ж гаман...»

Він «ковбасою волики стиха поганяє», а сам одягнений у

«Чижмачки боброві, онучки шовкові,
У вигулярній шапочці і пасок новий».

Останньою пасхальною неділею радісно поверталися до колегіюму
харківські спудеї після велиcodніх мандрів селами й хуторами Слобо-
жанщини. Група за групою заходили вони через браму до подвір'я По-
крівського монастиря, і манданчик перед Колегіумом ніби оживав та
виповнювався яскравими барвами й тонами під звуки бурсацької вели-
codньої вірші.

Л. МАСЛОВ

Як Москва нищила українську архітектуру

Стара українська архітектура, чи то мурвана, чи дерев'яна, чи то
світська, чи церковна, є доказом великої мистецької культури минув-
ших поколінь нашого народу, культури старої, оригінальної і високої
культури, що не раз промінювала своїми впливами на схід і на захід
пода гранич тодішньої української держави, далеко поза межі наших
етнографічних земель. Однака найбільше завдачує українській архітек-
турі архітектура Москвищан: адже церкви Новгорода ставлено під
виразним впливом перших церков Києва і Чернігова, церкви Володими-

ра Суздалського повставали під величезним впливом архітектури ста-
рокняжого Галича, українська церковна дерев'яна архітектура, та цер-
кви українського бароко вплинули на витвір форм деяких московських
барокових церков.

Факти ці свідчать не тільки про самостійність нашого мистецтва,
про його вищість над московським, але передовсім є доказом його жит-
тєздатності, його величезної експансивної сили.

Москвини, нищучи усі прояви українського національного, полі-
тичного, чи культурного життя, чудово знали, що поки стоять старі па-
м'ятники української архітектури, що свідчать про давній велич і славу,
силу і культуру старої української держави, поки існує якесь самостій-
на українська архітектура, відрубна від московської, а особливо, поки
існують українські церкви, що своїм зовнішнім виглядом зовсім не по-
дібні до церков московських — не дається знищити зовсім українсько-
го духовного, культурного чи релігійного життя. Тому прийнялись вони
за знищення української архітектури. Звичайно, не йде тут про безог-
лядне спалення і зруйновання княжої столиці Києва ордами Боголю-
бського, чи про пізніше знищення гетьманських столиць Чигирина чи
Батурина. Йде тут про пізніше систематичне і послідовне нищення на-
ціональних пам'ятників української старої архітектури «культурною»
Москвою царською, чи пізніше большевицькою.

Вже в 1801. році з наказу царя Павла I заборонено ставити в Укра-
їні трьохбанні церкви, московський уряд добре помітив, що може най-
більш характеристичним для української дерев'яної церковної архітек-
тури — є церкви трьохбанні і, тому, щоб припинити розвій найбільш
характеристичного українського народного будівництва — заборонив
становлення трьохбанних церков.

Трохи пізніше спіткав українську церковну архітектуру ще біль-
ший удар: в тридцятих роках XIX. століття уряд поручив придворному
архітекторові царя Миколи I Константинові Тонові опрацювати нормальні проекти дерев'яних і муріваних церков на 1000, 500, та 200 осіб,
які мали бути будовані в цілій російській імперії. В 1838. році Тон ви-
дав альбом проектів муріваних міських церков, а в 1844. році вийшов
додаток до цього альбому, в якому містилися і проекти церков дерев'я-
них. Ці «тонівські» церкви по бажанню уряду, а може й автора мали
бути в російському стилі, мали бути синтезою всієї російської церков-
ної архітектури. В дійсності були вони мішаниною усіх стилів, були ви-
загальні і претенсіональні, мали фантастичні брили, з багатьма уставле-
ними без всякого порядку — «цибулястими» банями густо декоровані
зле приміненими декораціями, взятими з муріваних і дерев'яних росій-
ських церков, але щиро кажучи нічого спільногого взагалі з жодним сти-
лем не мали.

Було це щось такого бездарного і неестетичного, що прийнятись в
життю не могло; ці церкви були розкритиковані і відкинуті російським
же громадянством, так, що в самій Росії їх швидко перестали будувати.
Однака в Україні були вони «російськими» в протилежності до старих
українських церков і тому за попертям московської адміністрації та
змосковщеною духовенством побудовано в Україні таких «тонівських»
церков та взорваних на них — дуже багато; що найгірше, ставлено щі

церкви на місці прекрасних старих українських церковок, нищучи їх цілком, або перебудовуючи старались надати їм такий же характер.

Особливо багато на цьому потерпіла Холмщина, де москалі знищили величезну кількість старих українських, дуже цікавих, нібито «уніяцьких» церков, замінюючи їх власне такими, вищеописаними переквами по проектам Тона, або до них подібними. Коли ж знову в 1938—39. роках поляків огорнув шал нищення православних церков на Холмщині, почали вони знищити підібні ці нові московські церкви, але при цій нагоді внесли й рештки старої церковної архітектури.

В кінці XIX. і на початку XX. століть почався великий «ревставраційний» рух. Тоді багато перебудовано в Україні пам'ятників церковної архітектури, обдираючи з усіх характеристичних для української архітектури рис, стараючись надати їм московський характер. Так відбудовуючи Богоявленський собор в Острозі, москалі постарались скинути з нього всі західно-європейські впливи, відбудовуючи Мстиславів собор у Володимирі, зруйнували москвини дві романські вежі при його західному фасаді, які простояли багато, багато літ, при монастирській церкві в с. Зимнім рівнож розібрали дві круглі романські вежі, а замість них відбудували над західним фасадом одну маленьку вежечку з «цибулястою» московською банею; над цікавою ротондою у Володимирі надбудовано якусь дивовижну вежу рівнож з московською «цибулькою». Усунення усіх західно-європейських прикмет з української архітектури зовсім не було випадкове. Москвини старались усунути їх при кожній нагоді, коли ж власне сполучення візантійського стилю в архітектурі з західно-європейськими було одною з характеристичних рис української церковної архітектури.

Може найгірше поступили московські «реставратори» з рештками «Десятинної» церкви у Києві, першої збудованої князем Володимиром Великим, з руїн котрої митрополит Петро Могила відбудував церковку святого Миколи, яка простояла до 1824. року, коли її розібрали, щоб на її місці по проекту арх. Стасова поставити нову церкву в московському стилі з непропорціонально-великою «цибулястою» банею; церква ця була названа рівнож десятинною, бо ходило про те, щоб в уяві українського громадянства утотожнити стару ще Володимирову десятинну церкву з цією новою московською, щоб впіти у громадянства думку, що Володимир Великий був московсько-«російським» князем і його архітектура теж російська, така сама, як в Москві, Новгороді, чи Пскові.

Дуже цікавий, просто гумористичний факт, який яскраво характеризує тодішні умовини, є зв'язаний з будовою відомого будинку полтавського земства по проекту арх. Василя Кричевського будинок цей, що сполучав в собі елементи української народної творчості з приміненням її до сучасного мурованого будівництва, був початком відродження української новітньої національної архітектури, цей проект Кричевського був прийнятий з конкурсу, але журі в протоколі прийняття проекту написало, що будинок цей є в «псевдо-мавританському» стилі, інакше не вдалося б проекту зреалізувати.

Ще більше завзято і енергійно прийнялись за нищення найцінніших пам'ятників української архітектури — большевики; вони вже не боялиася у перебудування пам'ятників, не надавали їм російського «співзвучного», чи якого іншого «всесоюзного» вигляду, а просто знищи-

ли, розбираючи їх, щоб жодного сліду не лишилось. Так розібрали вони Михайлівський собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, побудований у 1108. році князем Святополком Із'яславичем тільки тому, щоб відслонити краєвид Дніпра, знищили Петропавлівську церкву, Трохсвятительську, поставлену князем Святополком Всеволодовичем у 1184. році, розібрали прекрасний взірець козацького бароко — церкву св. Юрія Видубицького монастиря фундовану стародубським полковником Михайллом Міклашевським, оригінальний Миколаївський собор, побудований гетьманом Мазепою та багато інших. Крім цього висадили вони в повітря Успенський собор Києво-Печерської Лаври, побудований князем Святославом Ярославичем у 1078. році, собор, що був найціннішим пам'ятником не тільки київської, але взагалі української архітектури старокняжої доби. Знаємо, що збралися вони рівнож знищити собор Софії у Києві, але лише енергійна інтервенція заходу урятувала цей прекрасний пам'ятник української архітектури, пам'ятник загально-світової вартості.

Це нищення найцінніших національних історичних пам'ятників архітектури, не можна пояснити релігійною боротьбою. Адже і Франція боролася з релігією, але ані собору паризької Богої Матері ані собору в Реймс, ані інших чудових творів релігійного мистецтва там не знищено. Зрештою і москвини не знищили вартісних церков в Московщині; не знищили вони ані Ісаакієвського чи Казанського собору в Петербурзі, ані церкви Василія Блаженного в Москві, ані собору в Новгороді. Знищили вони тільки найбільш дорогоцінні, як під архітектурним, так і під історичним оглядом пам'ятники українського мистецтва і знищили їх не під час збройного походу, не під час бомбардування, не гарматними кулями, а під час спокійного життя, на «холодно», з розвагою систематично пам'ятник по пам'ятникам.

Різниця була лише в способі, в методі; царська Московщина старалася надати українським архітектурним пам'ятникам московський характер, щоб потім вважати їх своїми, большевицька Московщина воліла їх знищити зовсім, щоб зникли вони не тільки з лиця землі, але й в пам'яті українців. Знищили москалі ці пам'ятки за це тільки, що були вони українські, що ставили їх українські князі, гетьмани, полковники і весь народ український, бо москалі знали, що поки стоять ці пам'ятники зірної народної творчості, не викреслити зі свідомості українського народу тих історичних фактів, тих великих людей і тих культурних відрубностей, з якими є зв'язані власне ці густо розкидані на наших землях пам'ятники багатої історії українського народу.

Л. МАСЛОВ

З волинських архітектурних пам'ятників

Багата колись в архітектурі пам'ятники Волинська земля до певних днів заховала лише рештки цінних пам'ятників старої монументальної української архітектури.

Більшість з них є зруйновані війнами, що постійно провадились